Cihannüma
Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi
Sayı XI/1 – Temmuz 2025, 1-44
Doi: 10.30517/cihannuma.1621347
Araştırma Makalesi

HABİRULAR: ESKİ YAKINDOĞU'DA EŞKIYA BİR TOPLULUK

Cemal Yılmaz*

Öz

Çivi yazılı belgelerde ve az da olsa Mısır hiyeroglif yazısıyla tutulan kayıtlarda Habirular'ın çeşitli isimlerle zikredildikleri görülmektedir. Bu isimlerden en iyi bilinenleri LÚ-sa-gaz, Habiru ve Apiru'dur. Eski Yakındoğu tarihinde genellikle saldırgan ve eşkıya özellikleriyle tanınan bu topluluktan çeşitli devletlerin kayıtlarında bilgiler mevcuttur. Bununla birlikte Habirular'dan en yoğun olarak söz eden vesikalar külliyatı ise Orta Mısır'dan gün yüzüne çıkarılan Amarna Mektupları'dır. Hakikaten bu mektuplar incelendiğinde özellikle Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerinden Mısır'a yazılmış olanlarda Habirular'dan çok sık söz edildiği görülmektedir. Diğer belgelerde olduğu gibi bu mektuplarda da Habiru toplulukları olumsuz davranışlarıyla anılmıştır. Belgelere bakıldığında şehirleri yağmalayan, eşkıyalık yapan, tüccarların yolunu kesen bir toplulukla karşı karşıya kalan insanların sitemleri bir hayli dikkat çekmektedir. Her ne kadar yazılı vesikalarda sık sık zikrolunan bir topluluk olsa da Habirular'ın kökeninin tespiti ise tam olarak mümkün olmamıştır. Gerek Amarna Arşivi'nden gerekse önceki dönemlerden günümüze kadar gelen vesikalar incelendiğinde Habiru topluluğunu tek bir kökene mensup insanların oluşturmadığı, daha ziyade çeşitli kavimlerden kimselerin belli nedenlerden ötürü bir araya gelmeleri sonucu böyle bir sosyal kitlenin zuhur ettiği anlaşılmaktadır. Bu insanların ise yerleşikler arasında tutunamadıkları; meskûn mahallerden uzaklaşmak zorunda kaldıkları ya da kovuldukları öngörülmektedir. Hebrew/İbrani kelimesiyle çok yakın bir benzerlik taşımasından dolayı da bazı bilim insanları

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3475-054X.

Makale Geliş Tarihi / Received Date: 16.01.2025 Makale Kabul Tarihi / Acceptance Date: 10.07.2025

onların İbraniler'le aynı topluluk olabileceğini düşünmüşlerdir. Bazı bilim insanları ise buna katılmamışlardır.
Anahtar kelimeler: Yakındoğu, Suriye-Filistin, Habiru/Apiru, İbri, Hebrew, LÚ-sa-gaz.

The Habiru: A Bandit Community in the Ancient Near East

Abstract

In cuneiform documents and also in records written Egyptian hieroglyphic records, it is seen that the Habiru are mentioned by various names. The best known of these names are LÚ-sa-gaz, Habiru and Apiru. There is information in the records of various states contain information about this community, which was generally known for its aggressive and bandit-like behavior characteristics in the history of the Ancient Near East. However, the collection of documents that mentions the Habiru most frequently is the Amarna Letters unearthed from Middle Egypt. Indeed, when these letters are examined, it is seen that the Habiru are mentioned very frequently, especially in those written to Egypt from the city-states in the Syria-Palestine region. In these letters, as in other documents, the Habiru communities are mentioned with their negative behaviors. When we look at the documents reveal that the complaints of the people who were faced with a community that plundered cities, engaged in banditry, and blocked the paths of merchants are quite striking. Although they are a community that is frequently mentioned in written documents, it has not been possible to determine the origin of the Habiru. When the documents from the Amarna Archive and previous periods that have survived to the present day are examined, it is understood that the Habiru community was not formed by people of a single origin, but rather that such a social group emerged as a result of people from various tribes coming together for certain reasons. It is assumed that these people could not survive among the settled people; they were forced to move away from the inhabited areas or were expelled. Because of the close resemblance to the word Hebrew, some scholars thought that they could be the same people as the Hebrews. Others, however, refuted this claim.
Keywords: Near East, Syria-Palestine, Habiru/Apiru, İbri, Hebrew, LÚ-sa-gaz.

Giriş

Habirular Eski Yakındoğu toplumlarının günümüze kadar ulaşan kayıtlarında çokça yer edinmiştir. Ancak yoğun bir biçimde zikredilmiş olmalarına rağmen Habiru isminin etimolojisine ve bu topluluğun kökenine dair net bir bilgi verilememiştir. Haklarında söz söylenenler ise genellikle yorum ve çıkarımlara

dayalı olarak birtakım görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan biri W. L. Moran olup bu ilim insanı Habiru isminin milli bir unsurdan ziyade sosyal bir gruba işaret ettiğini ifade etmiştir. Kelimenin Mısır ve Ugarit dillerinde yazılışında ikinci ünsüz olan "b" yerine "p"nin yer aldığı, çivi yazısındaki "BI" sesini veren işaretin ise belirsiz olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayıdır ki konuyla ilgili yapılan çalışmaların bazısında bu topluluğun ismi "Apiru" bazısında ise "Habiru" şeklinde yazılmıştır.[1] J. R. Kupper da Habiru isminin tanımlayıcı bir anlamının olduğunu ancak etnik bir kimliği ifade etmediğini, bu terimin kullanım alanının zamana ve mekâna göre değiştiğini ifade etmiştir.[2] Hakikaten konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu durum net bir biçimde görülmektedir. Mari belgelerinin yazıldığı dönemde ise bu isimle nitelendirilen toplulukların şu özellikler taşıdıklarına dair bir sonuçla karşılaşılmıştır: kendilerini eşkıyalığa adamışlardır, Yukarı Mezopotamya'da kargaşa çıkarmaktadırlar, yıkıcı davranışlar sergilemektedirler, merkezi bir lokasyonları yoktur, hareket kabiliyetleri yüksektir ve baskınlarının çoğu vur-kaç niteliğindedir.[3] Bütün bu nitelikler belgelerin geneline bakıldığında da görülmektedir.

Kaynaklar incelendiğinde Eski Yakındoğu tarihinde etnik ve siyasi bir teşekkül olmaktan ziyade daha çok "sosyal bir tabaka" "sınıfsal bir birliktelik" "yarı göçebe, dışlanmış halk kitlesi[4]" olarak varlık gösterdiği anlaşılan Habirular'ın, Sumerliler zamanından itibaren çivi yazılı belgelerde çeşitli isimlerle yer aldıkları belirlenmiştir.[5] Daha çok yağmacı ve göçebe kitleler olarak nitelendirilseler de Habirular'a mensup olan bazı insanların köy veya şehirlerde de yaşadıkları ifade edilmektedir.[6] Bu açıdan onların tamamının yerleşim alanlarından uzakta yaşadıklarını söylemek gibi genel bir değerlendirmede bulunmak yanlış olacaktır.

Burada Habirular'ın dışlanmış olma durumundan da kısaca söz etmek çalışmanın genel çerçevesini anlamak açısından uygun olacaktır. Bilindiği üzere insanlar mecbur kalmadıkça yaşadıkları yeri kolay kolay terk etmezler. Savaş, kıtlık, dış ve iç baskılar, zulme uğrama, hastalık, borçlu olma gibi hayatın normal akışı dışındaki durumlar insanları bireysel veya kitlesel olarak göçe veya kaçmaya zorlar.

---

1 W. L. Moran, "Habiru", The New Catholic Encyclopedia Vol., 6, (ed. Berard L. Marthaler, O. F. M. Conv., S.T.D.), Thomson Gale, New York 2003, s. 595.

2 J. R: Kupper, "Northern Mesopotamia And Syria", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01,* (ed. I. E. S. Edwards), Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 27.

3 Alan James, "Egypt and Her Vassals: 'The Geopolitical Dimension", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (ed. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 2000, s. 120.

4 Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Ankara 2004, s. 181-182.

5 Trevor Bryce, *Hitit Krallığı*, (çev. İrem Kutluk), Alfa Yayınları, İstanbul 2023, s. 84.; Kürşat Demirci, "İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler", *Anadolu Araştırmaları* (12) 2010, s. 211.

6 Moran, *a.g.m.,* s. 596.

Bazı durumlarda da yerleşim alanlarında huzursuzluk çıkaran, bölge halkının huzurunu bozan kişiler de oradan gitmek zorunda kalır veya gönderilirler. Habirular da bu sayılan nedenlerden dolayı mecburi bir şekilde yerleşik toplum içerisinden uzaklaşmış veya kovulmuş olmalıydılar. Onların siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda sıkıntı yaşadıkları açıktır. Bir başka ihtimal olarak da bu insanlar yerleşik düzene isyan ederek uzaklaşmış da olabilirler. Bazılarının düzene isyan girişiminde bulunmuş olma ihtimali de vardır. Kralların baskıcı talepleri, Suriye-Filistin gibi bir coğrafyanın nüfusunun büyük bir kısmının yaşamları çoğu zaman hayatta kalma mücadelesiyle geçmiş olan alt tabaka insanlardan oluşması bunu tetiklemiş olabilir. Antik tarım ekonomisinin istikrarsız doğası nedeniyle, ödenmemiş borçlar birikebilir ve iflas eden borçlu kişiler, alacaklısı tarafından kişisel hacze maruz kalabilirdi. Amarna Mektupları'nda Habirular'dan sıkça, (yaklaşık 120 defa) söz edilmiş olması bu durumla da alakalı olabilir. İnsanların yaşadıkları toplumu terk etmesine neden olacak çok fazla faktör olmuş ve nihayetinde Yakındoğu coğrafyasında Habirular oluşmuştur. Bu insanlar siyasi otoriteyi redderek yasal haklarını da kaybetmiş oluyorlardı. Bazen bütün bir şehrin bile Habiru olarak nitelendirildiği Amarna Mektupları'na ve "bir Habiru'nun özünü oluşturan şeyin sadece kaçmak değil, kişinin toplumu kontrol eden yasal gücü artık kabul etmeyi reddetmesidir" diyen Moran'ın düşüncelerine bakıldığında Habirular'ın düzene karşı başkaldırı yapan insanlar olma fikrini akla yatkın durmaktadır. Kayıtlara incelendiğinde insanların kimi zaman bağlı oldukları efendilerini terk edip kaçtıkları ve paralı asker olma yolunu seçtikleri görülmektedir. Bu suretle de başka bir efendinin hizmetine de giriyorlardı. Acaba böyle bir tercih onların eski statülerinden daha mı iyiydi sorusunu akla gelirken bir yandan da cevabın "evet" olma ihtimali de zihinlerde oluşmaktadır.[7]

E. A. Speiser ise Habirular için maceracı ve talihli bir askeri grup nitelendirmesinde bulunmuştur. O, Chiera'nın Habirular için dile getirdiği köleleştirilmiş insanlar tanımlamasına karşı çıkmış ve bu fikrin her yerde işe yaramayacağını belirtmiştir. Örneğin Hititler bu insanları "asker" olarak kullanmıştı ve bu esir alınma teorisiyle uyuşmaz der Speiser. Bazı bilim insanlarının Habirular için dile getirdikleri paralı asker ifadesine de karşı çıkan Speiser bunun da Nuzi'de geçerli olamayacağını söylemiştir ki burada kendi istekleriyle köle olan Habirular'ın mevcudiyeti bilinmektedir. Bu tip insanların kaybedecek çok az şeyleri olduğunu, hizmetlerini de en yüksek teklifi verene sunduklarının ve görünüşe göre Amarna dönemin sıkıntılı yıllarında bunu iyi bir avantaj olarak kullanabilecekleri pek çok Asyalı prensin olduğunun altını çizmiştir. Bu bilgiler ışığında Habirular'ın tarihi

7 Moran, *a.g.m.,* s. 596.

süreç içerisinde "çeşitli coğrafyalarda" ve "siyasi teşekküllerde" "farklı sosyal konumlarda" yer aldığı anlaşılmaktadır.[8]

Sumer Erhanedanlar Dönemi'nden Yeni Babil Dönemi'nin sonuna kadar oluşturulan belgeler konuyla ilgili bilgi edinmemizi sağlamıştır. Sumerliler zamanına ait belgelerde LÚ-sa-gaz şeklinde, Akad vesikalarında ise *habbatu*, *šaggašu* olarak geçen bir topluluktan söz edilmiştir. Bilim insanları bunları Amarna Çağı'ndaki Habirular'la ilişkilendirmiştir. Aynı topluluk Nuzi Belgeleri'nde de geçmektedir. Nitekim bu belgelerden MÖ 2. binde Nuzi'de hatırı sayılır derecede Habiru varlığının olduğu tespit edilmiştir.[9] Buradan çıkan yaklaşık 4000 adet çivi yazılı tablet arasından en az 30 kadarında Habirular'a atıf yapılmıştır.[10] Ayrıca burada *Ḫa-bi-ra* ve *Ḫa-bi-ir-til-la* şeklinde bazı şahıs isimlerinin olduğu da belirlenmiştir. Bu durum zikrolunan bu insanların Habirular'la ilişkisinin bulunduğunu veya doğrudan bu sınıfın bir mensubu olduğunu net bir biçimde düşündürmektedir.[11]

Nuzi belgeleri de Habirular ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. MÖ 15. yüzyılda yaşayan ve Alalah (Nuzi) kralı olan İdrimi, memleketi olan Halep'ten kaçtıktan sonra bir süre Habirular'ın arasında yaşadığından söz etmektedir ki bu oldukça dikkat çekici bir detaydır.[12] Buna dair bilgilerin yer aldığı yazıtının 26. ve 29. satırlarında yedi sene Habirular'la birlikte kaldığının bilgisini vermektedir İdrimi. İlgili vesikadan onun bu süreçte gemiler inşa ettiği ve seçme askeri birliklere sahip olduğu da öğrenilmektir.[13] İdrimi'nin Habirular'dan da bahsettiği bu pasaj örnek olması açısından incelenebilir:

> *Uzun zaman geçti; yedi yıl boyunca göç edenlerin arasında kaldım. Kuşları serbest bıraktım ve kuzuların (bağırsaklarını) inceledim ve (o) yılların yedincisinde Fırtına*

8 E. A. Speiser, "Ethnic Movements in the near East in the Second Millennium B. C. The Hurrians and Their Connections with the Ḫabiru and the Hyksos", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, *Vol. 13* (1931-1932), s. 36.

9 Moran, *a.g.m.,* s. 595.; Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1,* HdO 110, Editörler: William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 750,751.; Demirci, *a.g.m.,* s. 211.

10 Stuart A. West, "The Habiru And The Hebrews From A Social Class to An Ethnic Group" *Dor Le Dor, Vol. 2, No 3*, 1979, s. 103.

11 Julius Lewy, "A New Parallel Between Ḫābirū And Hebrews", *Hebrew Union College Annual*, Vol. 15, 1940, s. 49.

12 Trevor Bryce, *Ancient Syria, A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, New York 2014, s. 35.; Mieroop, *a.g.e.,* s. 234.; Margaret S. Drower, "Syria c. 1550-1400 B.C.", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01,* (ed. I. E. S. Edwards vd.) Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 434.

13 Edward L. Greenstein ve David Marcus, "The Akkaddian Inscription of Idrimi", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 8, 1976, s. 67, ; Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014, s. 332.

Tanrısı bana olumlu bakıyordu, bu yüzden gemiler inşa ettim. Askerleri, nullu-askerleri gemilere yükledim, deniz yoluyla Mukiš topraklarına yaklaştım ve Hazzi Dağı'nın önünde kuru zemine ulaştım.[14]

İdrimi'nin Habirular'ın arasında bir süreliğine yaşamasının ardından geçen süreçte krallığının bu topluluk ile ilişkisinin kesilmediği anlaşıyor. Kaynaklar İdrimi'nin oğlu Niqmepa zamanında Habirular'ın Alalah ordusuna dâhil edildiğinin bilgisini vermektedir. Hatta ordunun yarısını Habirular'ın oluşturduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Niqmepa zamanındaki Habiru unsurunun varlığından yola çıkan bilim insanları İdrimi'nin Alalah'ı Habirular sayesinde fethettiğine dair çıkarımlarda bulunmuşlardır. Öyle olsun veya olmasın aktarılan bilgiler Habirular'ın İdrimi'nin krallığında oldukça önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir.[15]

Kaynaklarda Habirular için genellikle toplumun alt kesimi, suçlu, hatta toplumdan dışlanmış kimseler olarak bahsedilse de Nuzi'de bu durumun biraz farklılık gösterdiğine dair bilgiler vardır. Burada bir süre kalan İdrimi örneğinden de anlaşılacağı üzere, bölgedeki Habirular'ın bazısı sıradan bir köle olmaktan öte, farklı statülere sahiptirler. Bu durumla ilgili olarak diğer devletlerdeki Habirular'la mukayeselere yer veren Moran, Mısır'daki Habirular'ın genellikle savaş esiri olduklarını, Hititlerdekilerin ise özgür doğanlar ile köleler arasında yer aldığını ifade etmiştir. Bütün bu bilgiler Habiru sayısının bölgesel ölçekte artmış olduğuna işaret etmektedir. Bu durum yukarıda ifade edildiği üzere çok çeşitli nedenlere bağlı olarak yerleşikler arasında tutunamayan insanların meskûn alanlardan ayrılmalarına bağlanmıştır. Bu konuda bir Asur belgesinde ödenmemiş borçlardan dolayı bir kişinin kaçışı da bir örnek olarak gösterilebilir ki bu insanların da Habirular'a dâhil olduğu veya daha doğru bir ifadeyle sığındığı belirtilir.[16] Borçlarından dolayı toplumdan ayrılmak zorunda kalan insanlarla ilgili olarak Lauinger'in Liverani'den aktardıkları da önemlidir. Burada verilen bilgilere göre Geç Tunç Çağı'nda Alalah bölgesinde yaşayan insanlar borçlarından dolayı köle durumuna düşmektedir. Bu insanlar en nihayetinde uzun süren ve bitmesi pek muhtemel görülmeyen köle hayatından kurtulmak için çareyi kaçmakta bulmuşlardır. Daha sonra ise Habiru olmuşlardır. Kaçak hayatı yaşayan bu insanlar, başlangıçta işgücüne erişimin her zaman kıt olduğu komşu krallıkların yöneticileri tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıydı. Liverani özellikle bunların birçoğunun paralı asker olarak ordulara alındığını öne sürer. Bu iddiasına kanıt olarak da Geç Tunç Çağı Alalah bölgesinden "silah sahibi Habiru askerlerinin" listelerini içeren metinlere işaret eder. Liverani'den aktarılan ilgili metne göre, Geç Tunç Çağı'nda Alalah ordusunun yarısından fazlası, orduya paralı asker olarak katılan yerinden edilmiş kişiler olan Hapiru'lardan oluşuyordu. Ancak Liverani, bazı mültecilerin paralı askerlik yapmak

[14] Jacob Lauinger, *The Labors Of Idrimi Inscribing the Past, Shaping the Present at Late Bronze Age Alalah*, SBL Press, Atlanta 2024, s. 5.

[15] Lauinger, *a.g.e.*, s. 71.

[16] Moran, *a.g.m.,* s. 596.

yerine diğer mültecilerden oluşan kendi ordularını kurduklarını da iddia etmektedir. Liverani'nin buna en önemli kanıtı ise bir kez daha Alalah'tan gelmektedir. Onun vermiş olduğu bilgiler Alalah kralı İdrimi'nin heykeli üzerindeki metinden gelmektedir. Bu metne göre İdrimi bir isyandan dolayı ülkesinden kaçmış ve göçebeler arasında uzun bir süre yaşamıştır. Bu esnada ona katılanlar olmuş ve etrafındakilerin sayısı giderek artmıştır. Metinde Habirular'dan ve Suteanlar'dan da bahsedilmiş olması önem arz etmektedir ve kuvvetle muhtemeldir ki Alalah bölgesindeki hâkimiyetinin tesisi etrafında toplanan bu insanların yardımıyla olmuştur. Kentin iki askeri unsurunun varlığından da söz eden bilim insanları Habirular'ın kentin bir bölgesinde, okçu birlikler olarak nitelendirilen *šannānu* adlı grubu ise başka bir kısmında yer aldığı ifade edilmiştir.[17] Bununla birlikte Geç Tunç Çağı yöneticilerinin kaçaklar konusunda ara vites değişikliğine gittiği de ifade edilmektedir. Artık krallar kaçak insanlardan şehirlerini korumak için uğraş vermişlerdir. Bu konuda yine İdrimi'den bilgi gelmektedir. Onun Pilliya adlı bir krallar yaptığı anlaşmaya göre kaçaklar iade edilecektir.[18] Bu noktada kentlerden kaçanların sayısında artış gözlendiği ve bunun da iş gücü eksikliğine neden olduğu anlaşılmaktadır. Kaçakların artık şehirlere alınmaması, teslim edileceğine dair ahitlerin yapılması Liverani tarafından önemli bir noktaya bağlanmıştır. Lauinger'in Liverani'den aktardığına göre zikrolunan bu insanların artık sığınacak yerleri kalmamış böylelikle onlar herhangi bir krallığın kontrolü dışında olan bölgeye, ormanlık alanlara veya bozkırlara taşınmış ve burada görece küçük, önceden var olan, göçebe veya yarı göçebe bir nüfusun saflarına katılmışlardır. Sonuç, devletin kontrolü dışındaki bir nüfusun hızla büyümesi olmuştu ve bu da Liverani ve diğer akademisyenler tarafından Geç Tunç Çağı'nın sosyo-politik dinamikleri hakkında ileri sürülen çok daha büyük bir anlatıda önemli bir rol oynamıştı.[19]

Akhenaten'in Aten adını taşıyan yeni inanç sistemini hayata geçirmek için kurduğu yeni başkenti Akhetaten kentinden gün yüzüne çıkartılan Amarna Mektupları'nda Habiru, Apiru bazen de Sumer belgelerinde olduğu gibi LÚ-sa-gaz şeklinde bu topluluktan sık sık söz edilmiştir. Böylece MÖ 4. binyıl ile MÖ 2. bin arasında Yakındoğu'da dağınık halde yaşayan, dışlanmış bir halk grubunun oluştuğu ve Amarna Mektupları'ndan da bu insanların sayısının azımsanmayacak derecede çok olduğu anlaşılmaktadır.

G. E. Mendenhall ise Habiru kelimesinin Eski Yakındoğu boyunca herhangi bir politik düzene ya da devlete bağlı sayılmayan insan gruplarını veya bireyleri belirtmek için kullanılan bir isimlendirme olduğunu ifade etmiştir. Ancak Habiru

---

17 Jacob Lauinger, "Movements of Persons and Populations at Middle and Late Bronze Age Alalakh1" *Migration and Mobilityin the Ancient Near East and Egypt - the Crossroads IV*, (J. Mynářová, L. Bertolini, F. Zangani), Lockwood Press, Colombus 2024, 115, 116, 122.

18 Lauinger, *a.g.m.*, s. 116.

19 Lauinger, *a.g.m.*, s. 116.

topluluğuyla alakalı bilgilerin artmasıyla beraber bilim insanları arasında Habiru kelimesinin "Hebrew" (İbrani) sözcüğüyle aynı olup olmadığı konusunda tartışmalar başlamıştır. Badillos'un Greenberg ve Loretz'dan aktardığına göre Hebrew kelimesinin עבר-br'den geldiği, bunun da "geçmek" anlamını taşıdığı ifade edilse de ismin kökeni yeterince açıklanamamıştır. Buradaki "Br" ifadesi nehrin (nehirle Fırat kastedilmektedir) diğer yakasından geçmeye atfen kullanılmıştır. Mendenhall, İbrani sözcüğü için Kitab-ı Mukaddes terimi olarak şu tanımı aktarmıştır: "*Herhangi bir politik düzen ya da devlete bağlı sayılmayan etkisiz insan grupları ya da bireyler.*" Bunun ardından kaynakta Apiru'ya bakınız şeklinde bir cümle yer almaktadır. Mendenhall bu bilgiyi verdikten sonra tanımın ilk İsrailliler'e bağlandığını ve sonraki nesillerin de bunu "Yahudi" ile aynı anlama gelen bir etnik terim olarak yanlış yorumlamış olduklarını ifade etmiştir.[20] Kutsal kitaptan aktarılmış olan tanımın Habirular'ın yaşam biçimi ile olan benzerliği de göz ardı edilmemelidir.

Burada ifade edilen Habiru-Apiru isimlerinin şeklen İbrani (Hebrew) kelimesine benzediği de açıkça görülmektedir. Bundan dolayıdır ki bazı bilim insanları Yakındoğu'nun bu gizemli halkını İbraniler ile özdeşleştirmişlerdir. Çalışmanın ilgili kısımlarında ifade edildiği gibi bazı bilim insanları bunu savunmuş bazıları ise bu fikrin doğruluğunun mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Habirular hakkında çok sayıda çalışma kaleme alınmış olsa da bu topluluğun kimliğine dair herkes tarafından kabul gören nihai bir sonuca varılamadığı aşikardır.[21] Bu bilimsel yayınlar Türkiye dışındaki bilim insanlarına aittir. Bu çalışmayı yapmaktaki amaçlarımızdan biri de ülkemizde bu alandaki eksikliği bir nebze de olsa gidermektedir.

Habiru ismi, kısmen MÖ. 1. binyılın başında Fırat'ın batı kısımlarında "ulusal devletlerin[22]" kurulmasına, kısmen de bu ismin yerini başka bir terimin almasına bağlı olarak Batı Asya tarih sahnesinden silinmeye başlamıştır. Ancak İbrani ismi Kutsal Kitap İbranice'sinde kullanılmaya devam etmiştir. İbrani tanımlamasının kullanıldığı Kutsal Kitap referansları incelendiğinde, Habiru'nun orijinal sosyal konumunu karakterize eden iki belirgin özellik fark edilir. Bunlar: 1- Anavatanlarından uzak yerlere göç etmiş yabancılar olarak statüleri, 2-

---

20 Angel Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 1.; George E. Mendenhall, *Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi-Kitab-ı Mukaddes Bağlamına Bir Giriş*, (çev. Mia Pelin Özdoğru), İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 302, 312.

21 Habirular'ın İsrail (İbrani/Yahudi) halkı ile ilişkisine dair önemli tartışmaların ve bilgilerin yer aldığı şu çalışmalara bakılabilir: Meredith G. Kline, "The Ha-Bi-Ru -Kin Or Foe Of Israel?", Westntinster Theological Journal XIX, 1956, s. 1-24.; Nadav Naʾaman, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 45, No. 4* Oct., 1986, s. 271.

22 Buradaki ulusal ifadesi kaynakta geçtiği şekilde kullanılmıştır.

köleleştirilmiş ve sömürülen işçiler olarak düşük sosyal statüleri. Bu özelliklerden en az biri Kutsal Kitap'ta İbraniler'le ilgili tüm tanımlamalarda, özellikle de Mısır'a göç ve orada kalış öykülerinde öne çıkmaktadır. Naʾaman ayrıca İbraniler'e yapılan tüm kutsal kitap göndermelerinin, MÖ 2. binyıl Habiru imajından ödünç alınan bazı özellikleri yansıttığının açık olduğunu ve iki terimin kullanımındaki farkı ve Habiru unvanının Eski Ahit geleneğinde geçirdiği değişiklikleri küçümsememek gerektiğini ifade eder.[23]

Trevor Bryce, Habiru isminin sıklıkla İbrani kelimesiyle ilişkilendirildiğini, daha sonra İbrani olarak tanımlanan halkların Habiru gruplarından ortaya çıkmış olması ya da en azından onlarla bir bağlantısı olmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ardından ise Habirular'ın belirli bir halkı grubunu tanımlamadığını daha ziyade, "çeşitli etnik kökenlerden gelen" ve çoğunlukla teşkilatlanmış yerleşik toplumun dışında başıboş bir yaşam süren çok çeşitli kişi ve grupları kapsayan bir terim olduğunu belirtmiştir. Bryce ayrıca bu topluluğun yaşamış oldukları çağları için bir bela olduğunu, tüccarların ve diğer yolcuların korkulu rüyası haline geldiğini vurgulamıştır.[24]

Cyrus H. Gordon'un bir makalesinden bu bilim insanının Habirular'ın İbranilerle özdeşleştirilmesi fikrine katıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmada yazar kelimelerin aynı olduğunu ve orijinal olarak aynı insanlara atıfta bulunulduğu, ayrıca başlangıçta "İbrani" ifadesinin bir ulusu, bir dini ya da bir dili değil, sosyal bir statüyü ifade ettiğini ifade etmektedir. Kaynakta Nuzi belgelerinin bu konuda önde gelen bir bilgi kaynağı olduğu da dile getirilmiştir. Nuzi'den çıkarılan çivi yazılı belgelerden öğrenildiğine göre burada Habiru sınıfından olan bir kişi gönüllü olarak köle olmuştur. İsteyerek köle olmak ömür boyu bir Habiru olarak yaşamaktan daha iyiydi şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Dolayısıyla belgede zikrolunan Silli-Kubi adındaki kişinin bundan dolayı köle olmayı seçtiği ifade edilmiştir. Gordon, Nuzi'deki bu olayı Tavrat'tan bir ayet ile de ilişkilendirmiştir. Mısır'dan Çıkış (21:2 vd.) ayetlerinde "İbrani köle" ile ilgili yasaların yer aldığı; buradaki "İbrani" kelimesinin Nuzi'deki sosyal anlamını koruduğu belirtilmiştir. İbrani kölenin gönüllü olarak daimî köleliğe girdiği 5. ve 6. ayetlerin konuyla ilgili olmasından dolayı özellikle ilginçtir.[25]

Çeşitli bilim insanlarının konuyla alakalı ortaya koydukları ifadelerden anlaşıldığı üzere Habirular'ın İbraniler'le aynı toplum olup olmadığı meselesi tam olarak bir netlik kazanmamıştır. Ancak çok yakın bir isim benzerliği olduğu da

---

[23] Naʾaman, *a.g.m.,* s. 286.; Habiru-Hebrew ilişkisine dair şu makaleye de bakılabilir: Julius Lewy, "A New Parallel Between Ḫābirū And Hebrews", *Hebrew Union College Annual, Vol. 15*, 1940, s. 47-58.

[24] Bryce, *a.g.e.,* s. 47.

[25] Cyrus H. Gordon, "Biblical Customs and the Nuzu Tablets", *The Biblical Archaeologist* , Feb., 1940, Vol. 3, No. 1, s. 12.

anlaşılmakta ve bazı bilim insanları tarafından da vurgulanmaktadır. Bu topluluk hakkında asıl ve en temel olan nokta bu yapının Sumerliler zamanından itibaren Yakındoğu coğrafyasında çok çeşitli isimlerle anıldıkları ve bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısında önemli izler bıraktıklarıdır. Onların çeşitli isimlerle anılmış olması farklı siyasi yapılarla etkileşim içerisinde olduklarını da göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Sumerliler'den itibaren Amarna Çağı'nın sonuna kadar geçen süreçte Yakındoğu'daki siyasi teşekküller onlardan çeşitli adlarla bahsetmişlerdir. Bu durum özellikle Amarna Mektupları'nda en yoğun halini almıştır. Hiç şüphesiz bunda Amarna Çağı'nda yoğun bir diplomasi ağının varlığı etkili olmuştur. Amarna Mektupları'nda bu insanlardan yoğun bir biçimde söz edilmiş olmasına rağmen burada topluluğun kimliklerine, yurtlarının neresi olduğuna dair bir malumat verilmemiş olması da ilginçtir. Ayrıca başlarında bir liderleri varsa bile buna dair bir bilgi mektuplarda ne yazık ki yoktur.[26] Bu sebeple günümüz bilim insanlarının Habirular konusunda yapmış olduğu pek çok çalışmada ortak bir paydada buluşamadıkları görülmektedir. Habirular'a dair bilim insanlarının hemfikir oldukları en temel nokta bu topluluğun medeniyet merkezlerinden uzak alanlar olan dağlarda ve ormanlarda başıboş bir biçimde yaşadıkları, zamanla suçluların, kaçakların, sığınmacıların ve toplum dışına atılan kişilerin onlara katıldığı ve giderek sayılarının artmasına bağlı olarak tüccarlar, yolcular ve yerleşikler için büyük bir tehlike arz ettiği yönündeki düşüncelerdir. Böyle bir topluluk onları birleştirecek ve örgütleyecek bir liderin emri altında çok ciddi bir savaş makinesi olabilirdi. Nitekim Amarna Çağı'nda adının sık sık mektuplarda dile getirildiği Abdi-Aşirta adında bir yöneticinin Habiru gruplarını bu şekilde kullandığı ifade edilir.[27] Bryce, Abdi-Aşirta'nın Habiru gruplarına zengin ganimet elde etme gibi çeşitli vaatlerde bulunarak onları kendi yanına çekmeyi başardığını ifade etmiştir. Hakikaten kaynaklara bakıldığında Abdi-Aşirta'nın kontrolü altındaki eşkıya gruplarını bölgeden geçen seyyah ve tüccar gruplarını soymak ve kentler üzerine saldırılarda bulunmak için kullandığı anlaşılmaktadır. Böyle yaparak kısa vadede kazançlı çıkmış olsa da Mısır ordularının gazabını üzerine çekmek suretiyle istikbalini tehlikeye atmıştı. Nihayetinde bakıldığında Suriye-Filistin bölgesindeki halkların çoğu Mısır'a tabi idiler.[28]

Kaynaklar Habirular'ın göçebe olduğunu, yerleşikler arasında tutunamadıklarını net bir biçimde ifade etmektedir.[29] Yıllar içerisinde Habiru nüfusunun artış gösterdiği aşikârdır ve bu durum da onların beslenmelerini büyük

---

26 Amelie Kuhrt, Eski Çağ'da Yakındoğu yaklaşık M.Ö. 3000-330, Cilt II, (çev. Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 14.

27 Bryce, *a.g.e.,* s. 249.

28 Trevor Bryce, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (çev. Ü. Evrim Uysal), Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 165.

29 Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016, s. 13.

bir sorun haline getirmiş olmalıydı. Bu insanların yerleşik bir kültüre sahip olmamaları, zorlu doğa koşullarında hayatta kalabilmek için onlara kuşkusuz mücadeleci ve sert tabiatlı bir ruh hali de kazandırmıştır. Nihayetinde zaman içerisinde saldırgan ve savaşçı topluluk ortaya çıkmış olmalıydı. Yerleşikler gibi üretim dinamiklerine sahip olmadıklarından çoğu zaman yağma faaliyetlerinde bulunmak durumunda kalmışlardır. Sumerliler zamanında tutulan çivi yazılı belgelerde bu insanların dağlarda gezdiklerinden ve mantar yediklerinden söz edilmiş olması bu konuya ışık tutan en önemli ifadelerdendir. Zor koşullarda hayatta kalma becerisi kazanan Habirular, zamanla nüfuslarının da artmasıyla birlikte yerleşikler karşısında avantajlı bir konuma ulaşmışlardır denilebilir. Nitekim bu durum Yakındoğu'daki büyük devletlerin de dikkatini çekmiş, bazı siyasi teşekküller zaman zaman paralı asker olarak Habirular'dan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Mısırlılar'ın da Habirular'ı bu şekilde kullandıkları belgelerden öğrenilmektedir. Amarna Arşivi'ndeki EA[30] 162 ve EA 163 numaralı mektuplarda Mısır firavunun Damascus'un (Dmaşk=Şam) yöneticisinden kendilerine Habiru insanlar göndermesi yönünde talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Mektuplardaki ifadelerden istenilen Habirulu birliklerin Nübye coğrafyasındaki Kuşiler'e karşı kullanılacağı yönünde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu durum Habirular'ın Mısırlılar tarafından uzak bir bölgede güvenliği sağlamak için kullanıldığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Habirular'ın en azından bir kısmının Suriye bölgesinden uzaklaştırılmak istendiği ve Nübye bölgesinde boşalan alanlara yerleştirilerek Mısır'ın lehine bir nüfuz alanı oluşturulmaya çalışıldığı şeklinde değerlendirmede bulunmak mümkündür. Mektubun yazıldığı dönemde Mısır'ın Nübye'de bir isyanla uğraştığı ve köylerin boşaldığı yönünde kaynaklarda yer alan bilgiler de yaşananları teyit etmektedir.[31] Demek ki burada zikrolunan Mısır örneğinde olduğu gibi Habirular bazı devletler tarafından iskân politikalarının yürütülmesinde de kullanılmıştır. Bu örnek bağlamında Habirular'ın tarihsel süreç içerisinde eşkıyalık durumundan tekrardan yerleşik yaşama geçtiklerini ifade edebiliriz.

Bu bölümün sonuna gelirken büyük ve küçük devlet mefhumlarının özellikle Amarna Çağı içerisinde ön planda olduğunu vurgulamak faydalı olacaktır. Literatürde ilişkin kaynaklara bakıldığında Hitit İmparatorluğu, Babil (Kassit Hanedanı), Asur ve Hurri-Mitanni devletleri ile Alašia ve Arzava krallıklarının bu grupta zikredildikleri görülmektedir. Bu güçlü siyasi yapılar Yakındoğu siyasetine yön vermişlerdir. Bunların haricinde Suriye-Filistin bölgesinde irili ufaklı onlarca

---

30 EA, El-Amarna anlamına gelmektedir ve literatürde yer alan kaynaklarda Amarna Arşivi'ndeki mektuplar bu kısaltmayla ifade edilir.

31 Wayne T. Pitart, *Ancient Damascus A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until its Fall to the Assyrians in 732 b.c.e.*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1987, s. 71-72.; Nadav Na'aman, *Ancient Israel and its neighbors : interaction and counteraction : collected essays,* Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2005), s. 27.

şehir devleti de vardı. Bu iki grup devrin iki farklı unsuruydu. Amarna Çağı'nda yaşanan diplomatik ilişkiler ağında bu iki unsur yazışmaların diline de yansımıştır. Büyük devletlerin kralları birbirlerine genellikle kardeşim şeklinde hitap ediyor, küçük şehir devletlerinin yöneticileri ise efendileriyle kurdukları iletişimde onlara hitaben "efendim, güneşim, tanrım" gibi gösterişli sözler kullanıyorlardı.[32] Çalışmamıza konu olan Habiru topluluğu ise burada küçük siyasi teşekküller için ciddi tehlikeler arz ediyordu. Onlar korkulan bir eşkıya, hırsızlık yapan çapulcu bir güruh ve kimi zaman da aşağılık bir insan topluluğu olarak zikredilmekteydi. Genel olarak bakıldığında Habiru topluluğu büyük ve küçük olsun siyasi teşekküller tarafından düşman olarak görülmüştür ancak kimi zaman da yukarıda zikredildiği üzere kullanışlı bir aparat olarak da varlık göstermişlerdir.

1. Eski Yakındoğu Belgeleri Işığında Habiru İsminin Kökeni, Algılanış Biçimi ve Anlamı

Akadca sözlüklere bakıldığında Habiru isminin ve buna yakın olan kelimelerin şu anlamlara geldiği görülür: *Habatum*: soymak,[33] *haparum*: yayılmak, kuşatmak, ayrılmak, yurtsuz olmak; *hapiru(m)*, başıboş, serseri topluluk; *heperu*, *haparu(m)*: kazmak.[34] Son iki kelime anlamsal açılardan Sumer kaynaklarında Habirular hakkında ifade edilen: "dağlarda gezip, mantar yerler" şeklindeki mana ile örtüşmektedir. Buradan hareketle Habirular'ın yerleşik hayata mensup olan insanlar içerisinde bir aidiyetlerinin olmadığı, evlerinden ve yurtlarından ayrı kaldıkları ya da buna mecbur bırakıldıkları, uzaklaştırıldıkları ve en nihayetinde de göçebe hayat tarzını benimsemek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Sumerce olanlar ise sa-gaz, LÚ-sa-gaz, sa-ga, sag-gaz şeklinde olup bunlar da genellikle hırsız, haydut gibi olumsuz anlamlar ihtiva etmektedir.[35]

1.1. Sumerliler Zamanında

Habirular hakkında en eski referanslar Sumerliler zamanına tarihlenmektedir. Bunlardan en eski olanı Erhanedanlar Dönemi'ne aittir. (Yaklaşık olarak 2600-2500 civarı.) Bu ilk referansların kaynakları ise sözcük derlemeleri, edebi metinler ve mektuplardan müteşekkildir. Bir diğeri de III. Ur Hanedanı zamanına tarihlenen

---

32 Habiru isminin bir aşağılama ifadesi şeklinde kullanılmasına örnek olarak EA 67'nin 16.-21. satırlarına bakınız. Rainey, *a.g.e.,* s. 435.

33 Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (ed.) *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2000, s. 99.

34 Black, George, Postgate (ed.), *a.g.e.,* s. 106, 114.

35 Sumerce ifadelerin anlamları için bkz: Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Doctoral Thesis, Faculty of the Humanities, Leiden University, 2010.; Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden 2003, s. 148.; Mark E. Cohen, *An Annotated Sumerian Dictionary*, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania, 2023, s. 9, 24, 51, 57-58…vd.

belgelerdir. Bu kayıtların tutulduğu zamana bakıldığında -özellikle de III. Ur Devri- bunların Sami kökenli halkların Yakındoğu'da yoğun bir biçimde varlık gösterdikleri bir süreçte oluşturulduğundan ayrıca önem arz etmektedir. III. Ur Hanedanı'nı egemen olduğu çağda yoğunlaşan Sami halklarının hareketliliği siyasi elitlerin dikkatini çekmiş, buna bağlı olarak zikrolunan insanlar belgelerde yer edinmiştir. Bilindiği gibi bu aşamadan sonraki süreçte III. Ur Hanedanı'nın sona ermesiyle birlikte Sumerliler Mezopotamya'da yönetici zümre olmaktan tamamen uzaklaşacak ve bölge Sami kökenli halkların etkisine ve denetimine girecektir.

Habirular Sumer belgelerinde "LÚ-sa-gaz" şeklinde ifade edilmiştir. Daha net bir ifadeyle Habiru sonraki dönemde kullanılan isim olup bunun Sumerliler zamanındaki karşılığı LÚ-sa-gaz şeklindedir. Habiru terimine karşılık gelen Sumerce kullanımın ilerleyen süreçte benzer nitelikteki insanlar için temel bir anlam teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklardan Sumer ülkesindeki bu insanların Semitik kökene mensup oldukları ve toplumsal yapıda yeni bir unsur olarak kendilerini sisteme dâhil ettirebilmek için mücadele ettikleri de anlaşılmaktadır. Sumer kaynakları bu insanların toplumsal hayatta bir iş gücü olarak yer edindiklerini de ortaya koymaktadır. Bu durum İsrailoğulları'nın Eski Mısır'da ve daha sonra da Babil kralı II. Nabukadnezar'ın yönetimde bir iş gücü unsuru olarak kullanılmasına benzemektedir.[36]

Sumerliler zamanında olduğu gibi, ilerleyen süreç içerisinde Yakındoğu'nun farklı noktalarında oluşan Habiru gibi topluluklar gündelik işlerde çalışarak, paralı askerlik yaparak ya da kendi istekleriyle köle olarak hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Ayrıca kaynaklardan bu grupların bir liderin etrafında silahlanarak bir araya geldikleri de öğrenilmektedir. Silahlanmalarına neden olan etkenlerden arasında kendilerini koruyacak bir halk topluluğuna ait olmamaları gösterilebilir. Böylece Sumerliler zamanından başlayan ve ilerleyen tarihi süreç içerisine de yayılan Habiru/LÚ SA.GAZ grupları oluşmuştur denilebilir.[37]

Sumerlilerden kalan çivi yazılı belgelerde geçen LÚ SA.GAZ ifadesinin "rakibini yere seren, saldırgan, yağmacı, hırsız, serseri, göçebe, başıboş, tarım işçisi, karşıya geçmek" gibi anlamlara geldiği anlaşılmakta, kaynaklarda anlatılanlar doğrultusunda bu toplulukların en temel özelliğinin savaşçı olduğu ve aynı zamanda meskûn mahalde yaşayan insanlara rahatsızlık verdiği görülmektedir. Lipit İştar Kanunu'nda[38] da geçen SA.GAZ ifadesinin "yasadışı işler yapan, kaçakçı kimseler" şeklinde anlamlara gelmesi bu durumu destekler mahiyettedir. III. Ur Hanedanı'na

---

36 http://www.imninalu.net/Habiru.htm (Erişim tarihi: 1.09.2024)

37 Mendenhall, *a.g.e.,* s. 54-55-56.

38 Lipit İştar Kanunu'nda yer alan ilgili kanun maddesi için bkz: Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, (ed. Piotr Michalowski), Scholars Press, Atlanta, Georgia 1997, s. 27.

mensup Sumer krallarından Şulgi zamanına tarihlenen bir vesikada[39] ise "isyankâr, haydut" kimselere atfen LÚ SA.GAZ ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Hatta sadece GAZ ifadesi ele alındığında bile bunun da Sumerce öldürmek anlamına geldiği bilgisinden hareketle bu toplulukların normal bir halk kategorisinde yer almadığı anlaşılabilir.[40] Nitekim Ur-Nammu Kanunu'nda da benzer şekilde GAZ ifadesinin "öldürmek" anlamında kullanıldığı görülmektedir.[41] Bu cümlelerden Sumerliler zamanındaki LÚ SA.GAZ'ın kavmî/etnik bir kimliğe değil, daha ziyade toplumsal bir yapıya vurgu yapmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sumerliler zamanındaki LÚ SA.GAZ ile Amarna Çağı'ndaki Habiru ifadelerine dair kaynakların verdiği bilgiler birlikte ele alındığında bunların hiçbir zaman olumlu bir anlama gelmediği görülmektedir.[42]

Öte yandan J. Bottero SA.GAZ kelimesinin mülteci anlamına geldiğine dair bir yorumda bulunmuş ve bunun da genel itibariyle tercih edilebileceğini ifade etmiştir. Bu bilim insanı ayrıca terimin haydut ve eşkıya olarak çevrilebileceğini de belirtmiştir. Onun ortaya koyduğu açıklamalar kuvvetle muhtemeldir ki Habirular'ın tarihsel süreç içerisinde kurulu düzene düşman kesilen insanlar haline gelen mülteciler veya kaçaklar olmaları düşünülerek yapılmıştır.[43] Netice itibariyle Amarna Mektupları'nda Habirular'ın yurtsuz, yerleşim alanlarına saldıran, yağma yapan haydut gruplar olarak sıklıkla bahsedildiği bunun da Sumer kayıtlarıyla benzer nitelikte olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bahsedilen insanların önce yerleşikler arasında yaşadıkları, çeşitli işlerde çalıştıkları, topluma uyum sağlayamadıklarından yahut çeşitli suçlar işlemelerinden dolayı istenmeyen kimseler haline geldikleri ve en nihayetinde yerleşim alanlarından dışlandıkları şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

[39] İlgili vesika Şulgi'ye eşkıyalar ve haydutlar hakkında yazılmış bir mektuptur. bkz: https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section3/c3111.htm.(Erişim tarihi: 10.03.2025)

[40] Arçın, *a.g.e.,* s. 10.; https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/464355. (3.10.2024); Roth, *a.g.e.*, s. 17.

[41] İlgili kanun maddelerine örnek olması açısından Ur-Nammu Kanunu'nda yer alan şu iki madde incelenebilir: (C iii 52-54) *tukum-bi lu-u sag-gis bi-in-ra lu-bi i-gaz-e-dam.*(Eğer bir adam cinayet işlerse o adamı öldürecekler.), (C iii 55-56) *tukum-bi lu-u sa-gaz-sein-ak in-gaz-e.* (Eğer bir adam kanunsuz davranırsa onu öldürecekler.) Bkz: Roth, *a.g.e.,* s. 17; Ayrıca Lipit İştar Kanunu'nda da benzer şekilde gaz ifadesinin öldürmek anlamımda kullanıldığı görülmektedir. Bkz: Roth, *a.g.e.,* s. 27.

[42] Steven Weitzman, *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton 2017, s. 82.; Moran, *a.g.m.,* s. 596.

[43]https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 3.10. 2024)

1.2. Mari Arşivi'nde

Yakındoğu coğrafyasında ciddi bir sıkıntı kaynağı olan Habiru topluluğuna Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen Mari Arşivi'nden[44] çıkarılan belgeler de ışık tutmaktadır. Arşivde Mari kralının Alakhtum adında bir kenti satın almasıyla alakalı belge oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Burada satın alınacak olan kent Alalah ile özdeşleştirilir. Olaylar ise Hammurabi'nin de yaşadığı MÖ ikinci binyılın ilk çeyreği gibi oldukça eski bir döneme tarihlenmektedir. Burada şehrin satın alınmasından ziyade kentte yaşayan insanlar konumuzla daha yakından ilişkilidir. Arşivde yer alan ilgili belgeler şehrin satın alınmasından sonra burada iki grup insanın bulunduğuna dair bilgi verir. Bunlardan ilki, özel mülkiyete ait tarlalarda tarımla uğraşan, farklı zenginlik ve statüdeki kişilerden oluşan bir gruptur. En azından Mari Kralı'nın şehri satın almasından sonra şehirde bulunmamaları, buradan gitmeleri gerekiyordu. İkinci grup Alalah/Alalakhtum'un "oğullarından" oluşuyordu. İlk grubun aksine, "oğulların" bölgede olmaları gerekiyordu, ancak belli ki bazıları burada değildi ve kalanlara da gelmeyen kardeşlerini geri çağırmaları emredilmişti. Burada oğullar ifadesinden kasıt ise bölge halkı idi. Muhtemelen borç vb. gibi nedenlerden dolayı yerlerinde değillerdi. Onların borçlarından dolayı hala sorumlu olduğuna dair metinde yer alan ifadeler bu insanların kenti terk ettiğini düşündürmektedir.[45]

Mari vesikalarında *Habatum* şeklinde bir kelime geçmektedir ve bu ibare eşkıya, haydut, çeteci gibi anlamlarda kullanılmış olup Habirular'ı anımsatmaktadır. Ayrıca Habatum adı verilen bu zümrenin Kenanlı olduğuna dair de bilgiler verilmiştir. Bu bilgiden Amarna Çağı öncesinde de Suriye-Filistin bölgesinde benzer nitelikte toplulukların varlık gösterdiği bunun da Habatum olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.[46] Habatum kelimesinin Eski Babil devrine tarihlenen kayıtlarda "hırsızlık yapmak, yağmalamak, çalmak, kaçırmak" gibi anlamlar taşıdığı da belirtilmektedir.[47] Mari Mektupları'nda da bu zümreye mensup insanların

---

44 Mari Arşivi hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Kılıç Aysel Ateş, "Eski Mezopotamya'nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Šemšāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı), *Kafdağı Dergisi*, C.4, S. 2, 2019, s. 88-106.

45 Lauinger, *a.g.m.*, s. 117, 119.

46 Nadav Na'aman, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 45, No. 4,* Oct., 1986, s. 274-275; Michael Nathanson, *Between Myth & Mandate: Geopolitics, Pseudohistory & the Hebrew Bible*, Authorhouse, Bloomington 2014, s. 80.

47 Robert M. Whiting, JR., *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, The University of Chicago Press, Chicago 1987, s. 143.; Antoine Cavigneaux, "À tâtons dans le noir : À la recherche du sens de ḫabātum" In The First Ninety Years: A Sumerian Celebration in Honor of Miguel Civil, (ed.Lluís Feliu, Fumi Karahashi and Gonzalo Rubio), De Gruyter, Berlin, Boston 2017, s. 12-13.

şehirleri tehlikeye attıkları, insanların koyunlarını çaldıklarına dair bilgiler verilmiş olması bu kavramın Babil'de ve Mari'de benzer şekilde algılandığını göstermektedir.[48] Ayrıca bu kelimenin köklerinden türetilen bazı sözcüklere bakıldığında örneğin bunlardan "…*úḫ-bu-ti-ka"* nın "vurmak" anlamında kullanıldığı; bir başka örnek olarak ise "…*úḫ-bi-it"* ile "dövmek", harman yapmak için "vurmak" şeklinde tarım ürünü hasadıyla alakalı bir cümlede yer almıştır. İlgili örnekler Sumerce olan ve İştar'a yazılan bir metinde geçmektedir ve anlamsal açıdan Mari'dekilerle oldukça yakındırlar. Kaynakta bu kelimenin kökünden türeyerek oluşan sözcüklerin genel olarak şu anlamalara geldiği vurgulanmıştır: Karşıya geçmek, yağma yapmak, saldırmak, baskın yapmak, vasıfsız işgücü, zahmetli bir şekilde yürümek, bir işle uğraşmak, baskı yoluyla elde etmek, zorla kapmak, tahıl elde etmek.[49] Kaynakta yağmacı olan bir *ḫabbātu* ile iş arayan *ḫabbātu*'yu birbirinden ayırt etmek zordur şeklinde bir ifade de yer almaktadır. Bu açıdan kelimenin çok farklı sosyal statülere işaret etmiş olmasının bazı olumsuz durumlara da yol açtığı aşikârdır.[50] Anlamlar arasında yer alan tahıl elde etmek ifadesi de hububatla ilişkilendirilebilir. Nitekim kök olarak oldukça yakındırlar. Kelimenin tarım işçisi olan bir topluluğu atıf yaptığının da ifade edilmiş olması bu fikri güçlendirmektedir.

Mari belgelerinde geçen Habatum kelimesine çeşitli anlamlar yükleyen bilim insanları arasında Veenhof ve Eidem de bulunmaktadır. Onlar, Habatumlar için "siyasi kontrolden bağımsız, kötü şöhretli, profesyonel paralı askerler ve soyguncu" gibi çeşitli nitelendirmelerde bulunmuşlardır. Burada onların kötü şöhretli olduğu yönündeki ifade muhtemelen karşılaştıkları kimselere verdiği zarardan dolayı dile getirilmiş olmalıydı. Bu bilim insanları aynı zamanda Habatumlar'ın Habur ve Sincar bölgelerinden geldiklerini de dile getirmiştir. Habatum kelimesinin Asur Ticaret Kolonileri Devri'nden kalma belgelerde de geçtiği dikkate alındığında Asurlu tüccarların Koloni Devri'nde çeşitli eşkıya unsurlarından mustarip olduklarını da düşündürmektedir.[51]

Öte yandan Mari belgelerinde geçen ve "göçmen" manasına gelen Habāru kelimesi de bu topluluğun yerleşik bir yaşam tarzını benimsemediği net biçimde anlaşılmaktadır. Benzer şekilde *ḥbr* kökünden geldiği aktarılan *hibrum* kelimesinin de göçebe yaşam tarzını benimseyen topluluklara karşılık kullanılmış olması bu insanların meskûn mahalde yaşamadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Böylelikle Habiru kelimesinin ve benzer türevlerinin birbirine çok yakın anlamlar taşıdıkları

48 Moran, *a.g.m*., s. 596.;

49 Cavigneaux, *a.g.m*., s. 14, 23, 28, 31.

50 Cavigneaux, *a.g.m*., s. 32.

51 Klaas R. Veenhof, Jesper Eidem, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press, Göttingen 2008, s. 332-333.

anlaşılmaktadır.[52] Bu durum Sumerliler zamanından itibaren süregelmiştir. Öte yandan E. Memiş'te yer alan bilgilere göre ise Mari Arşivi'nde, Tevrat'ta da adı geçen Benyamin Oğulları "Güney Oğulları" anlamına gelen "Maru İamina" şeklinde, İbraniler'den ise Habiru olarak bahsedildiğinin bilgisi de verilmiştir.[53]

1.3. Asur Belgelerinde

Yakındoğu'nun en önemli siyasi teşekküllerinden biri olan Asur Devleti'nden kalma çivi yazılı belgeler de konuyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Asur kraliyet yazıtlarında üç kez ^{LÚ}urbi terimi geçmektedir. Zikrolunan yazıtlar Sanherib (2 kez) ve Asurbanipal'e (1 kez) aittir. Bu kelimenin, Asur askerî seferlerinden dolayı anavatanlarından çevre bölgelere kaçan, süreç içerisinde çeşitli gruplar oluşturan ve zaman zaman da Asur'a karşı isyan eden yöneticilerin ordularında paralı asker olarak görev yapan kaçak grupları ifade ettiği öne sürülmektedir. Bu özellikler Habiru gruplarının tipik özellikleridir ve MÖ üçüncü ve ikinci binyılın sonlarındaki antik Yakındoğu belgelerinden iyi bilinmektedir. Yukarıda adı geçen Asur krallarının yazıtlarında ^{LÚ}urbi'nin askeri birlik ve isyancı olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Bu anlamlardan ilki Sanherib'in yazıtlarında, diğeri ise Asurbanipal'de yer almaktadır.[54] Naʾaman bilim insanlarının urbi için iki ana yorumlama çizgisi önerdiğini aktarmıştır. Bunlardan ilki etnik bir grup, yani Araplar; diğeri ise bir savaşçı tipinin tanımı. Naʾaman ilkinin uzun zaman önce Eph'al tarafından reddedildiğini ifade etmektedir. İkinci yorumun ise birçok çeşidi vardır diyen Naʾaman, H. Winckler ve T. Bauer'den urbi'nin "kaçaklar" veya "haydutlar" anlamına geldiğini, A. L. Oppenheim'in bunu "düzensiz birlikler" olarak, H. Tadmor'un ise "özel bir askerî tür", "elit birlikler" olarak çevirdiğini nakletmiştir. Son olarak, E. Frahm ise iki etnik ve askeri yorumu birleştirmeyi önermiştir. Urbi'nin, bir Arap kabilesi olarak varsayılan Urbu'nun adını taşıyan seçkin birliklere verilen bir isim olduğunu da varsaymıştır. [55]

MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenen Asur belgelerinde zikrolunan "*urbî*" adlı grup hakkında kaynaklarda önemli referanslar yer almaktadır. Sözlüklerde bu kelimeyle alakalı olarak "kaçak, haydut, düzensiz birlik, özel bir askeri tür" şeklinde açıklamalar bulunmaktadır. Bu anlamlar J. Bottero'nun daha evvel aktarılan açıklamalarıyla mukayese edildiğinde bazılarının birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Eski Yakındoğu tarihinin önemli bilim insanlarından biri olan N. Na'aman'a göre

---

52 Arçın, *a.g.e.,* s. 7.

53 Ekrem Memiş, *Eskiçağ Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015, s. 105.

54 Nadav Na'aman, "Ḫabiru-Like Bands in the Assyrian Empire and Bands in Biblical Historiography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 4 (Oct. - Dec., 2000), s. 621.

55 Na'aman, a.g.m., s. 622.

ise "*urbi*" sözcüğü "*terk etmek, kaçmak,*" gibi anlamlara karşılık gelmektedir.[56] Na'aman, urbi sözcüğü için -Winckler ve Bauer tarafından önerildiği gibi- nirubu "kaçmak, firar etmek, firar etmek" fiilinden türetilmiş Asurca bir formdur der ve bu fiilin arbu: "kaçak, ailesi olmayan kişi", arbitu: "kaçış", munnarbu: "kaçak" ve nerubtu: "kaçış" gibi diğer türevleriyle yakından ilişkilidir şeklinde eklemede bulunur. Urbi terimi, genellikle yıkım ya da ilhak içeren Asur askeri seferleri karşısında yurtlarından kaçan ve çevre bölgelere sığınan kaçak gruplarına atıfta bulunur diyen Na'aman, yerlerinden edilen bu insanların, önde gelen bir liderin komutası altında bir grup oluşturarak kendilerini yeni koşullara adapte etmeye çalıştığını, bu grupların ise askeri yeteneklere sahip saldırgan ve bağımsız silahlı organlar olduğunu ifade eder. Tahmin edileceği üzere bunlar çoğu zaman yerleşik toplumlar için tehlikeli hale gelmişlerdir. Askeri yetenekleri sayesinde, zaman zaman komşu hükümdarların ordularında paralı asker olarak hizmet etmişlerdir.[57] Onun verdiği bilgiler de diğerleriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda "*urbi"* ifadesinin Habiru isminde olduğu gibi olumlu bir anlam taşımadığı ve daha çok olumsuz durumları çağrıştığı görülmektedir.

"Urbi" sözcüğü Asur imparatorluk çağına rastlayan süreçte askeri seferler sonucunda ilhak edilen ve tahrip edilen yerleşim yerlerinden yani vatanlarından kaçarak çevre bölgelere sığınan kaçak grupları veya mültecileri adlandırmak için de kullanılmıştır. Köklerinden koparılmış ya da kaçmak zorunda kalmış olan bu insanlar, yerleşim yerlerinden uzakta meskûn mahalden yalıtılmış bir topluluk oluşturarak yeni yaşam koşullarına uyum sağlamaya çalışmış olmalıydılar. Böylece vücut bulan bu sınıf, yerleşiklerden bağımsız olarak dolaşan silahlı birlikler haline gelmiştir denilebilir. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda onları yasadışı, eşkıya veya bir çeşit barbar, yağmacı olarak nitelendirmek mümkün durmaktadır. Bu insanlar silahlı olmalarından ötürü yerleşik alanda yaşayanlar için büyük bir tehlike arz etmiş fakat savaşçı özelliklerini fırsat bilen bazı siyasi teşekküller ise bu insanlardan "paralı asker olarak" faydalanmışlardır.[58] Bu nitelikler Yakındoğu'nun MÖ 3. ve 2. binyıllarında bilinirliği çok fazla olan Habiru gruplarına özgüdür şeklinde değerlendirmeleri bulunan Na'aman'ın söyledikleri konu açısından oldukça faydalıdır. Bu bilgiler ışığında ise şu tablo ortaya çıkmaktadır: "SA.GAZ", "Habiru", "Habatu(m)" veya "*Urbi*" gibi isimlerin yer aldığı metinlere bakıldığında

[56] Mordechai Cogan, "Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction", *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (ed. Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston 2014, s. 71.; M. Elat, "Arguments for the Identification of the LÚ Urbi in Assyrian Royal Inscriptions", *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, (ed. G. Galil, M. Weinfeld, Brill, Leiden 2000, s. 232 vd.

[57] Nadav Na'aman, "Ḫabiru-Like Bands in the Assyrian…, s. 622.

[58] Bkz: EA 195. W. L. Moran, *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992, s. 273.

onlardan olumlu bir biçimde söz edilmemiştir. Bu durum öyle nefret edici bir boyuta varmıştır ki Amarna Mektupları'ndan birinde onlar için "kaçak köpek" şeklinde aşağılayıcı bir ifade bile kullanılmıştır.[59] Böyle bir benzetme, Habirular'ın en azından bazısının bir zamanlar köle olduğunu ve efendisinin elinden kaçtığını da akla getirmektedir. Bilindiği gibi Eski Yakındoğu toplumlarında kölelik yaygın görülen bir durumdu. Kölelerin sahibinin elinden firar etmesi onların ölüme mahkûm edilmelerine neden olan ciddi bir suç olarak kabul edilmekteydi.[60] Bu doğrultuda efendisinden kaçan kölelerin hayatlarını devam ettirebilmek için Habirular'a dâhil olduklarını söylemek pekâlâ makul durmaktadır. Bu gibi durumlar ise Habirular'ın sayısında artışa yol açarken onları vücuda getiren unsurların da toplum hayatının hangi katmanına mensup olduklarını da ortaya koymaktadır. En nihayetinde düşünüldüğünde bu insanların kaybedecek hiçbir şeyleri kalmamıştı. Ellerinde son kalan şey sadece canları olmalıydı. Yaşam koşulları göz önünde bulundurulduğunda bunun da pek öneminin kalmadığı düşünülebilir. Bu açıdan her türlü yasadışı işe girişmeleri de kolay olmuştur diyebiliriz.

Habiru adına rastlanan belgelerin yer aldığı başka bir kaynak lokasyonu da Kültepe ve Alişar'dır. Bilindiği gibi bu bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde binlerle ifade edilen ve çivi yazısıyla oluşturulmuş kil tablet gün yüzüne çıkarılmıştı. Bu belgelerin çoğu Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalardır. Bunlardan birinde başka bir şehirde hükümlü olduğu anlaşılan Habirulu bir grup insanın salıverilmesiyle ilgili bir ifade dikkat çekmektedir. Bu cümleden Asurlu tüccarların emrinde Habirular'a mensup kişilerin olduğu net bir biçimde anlaşılmaktadır. Yine kaynaklarda Yapah-Addu'nun Fırat yakınlarında bir yerleşim yeri tesis ettiği, burada sayısı bini geçen Habiru askerinin iskân edildiği söz edilmektedir.[61] Bu bilgiden de Habirular'ın savaşçı özellikler taşıdıkları, onların Asurlular'ın hizmetinde de paralı askerlik yaptıkları, yeri geldiğinde herhangi bir liderin emrine girdikleri anlaşılmaktadır.

1.4. Babil Kayıtlarında

Asurlular gibi Semitik halklardan olan Babilliler de Habirular'dan veya bununla benzer nitelikteki Habbatum gibi topluluklardan bahsetmişlerdir. Babil kralı Hammurabi'nin oğlu ve aynı zamanda halefi olan Şamşi-İluna zamanına tarihlenen belgelerde Habbatumlar'dan bir çeşit paralı profesyonel asker olarak söz edilmiştir. Veenhof ve Eidem'in aktardıklarına göre kaynaklarda bu topluluk için "kötü şöhretli Habbatumlar" nitelendirmesi de yapılmıştır. Bunların Yakındoğu'da

---

59 Bkz: EA 67:16-21. Rainey, *a.g.e.,* s. 435.

60 https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.10. 2024); Marc Van De Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 98.

61 James P. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1969, s. 483.

yeni bir fenomen olduğunu ifade eden bu iki bilim insanı, Mari'de bulunan belgelerden kralların Habbatumlar'ı paralı asker olarak kullandıklarına ilişkin bilgiler yer aldığını ifade etmektedirler. Anlaşıldığına göre Habbatumlar siyasi otoriteden bağımsız hareket eden topluluklardı ve mevsimsel ve muhtemelen de siyasi nedenlerden ötürü Habur ve Sincar bölgesine gelmişlerdi. Bu da onların yaşam koşulları veya belki de iş imkânları nerede uygun ise oralara göç ettiğini dolayısıyla bir çeşit göçebe yaşam koşulunu benimsediklerini göstermektedir ki yukarıdaki bölümlerde onların iş arayan bir kitle olarak da bahsedilmişti. Bahsi geçen dönemde ne Babil ne de Yamhad Krallığı bölgede tam anlamıyla egemenlik sağlayabilmiş değildi. Bu durum kuvvetle muhtemel zikrolunan toplulukların rahat hareket etmelerine imkân sağlamıştı. Bundan dolayı Veenhof ve Eidem, Habbatum benzeri eşkıya unsurların tüm Yakındoğu'da yaygın bir şekilde görüldüğünden söz eder. Kaniş'ten çıkan Eski Asurca bir belgede Habbatumlar'dan söz edilmesi, Alalah yöneticisi Muzun-Addu'nun generali Tahe-Addu'nun bir Habbatum olması bunu gösterdiği gibi bu insanların belli bir statüye gelebildiklerini de ortaya koymaktadır. Buradaki ifadelerden anlaşıldığına göre bazı siyasi yapılar çıkarlarına uygun olarak Habbatumlar'dan faydalanıyordu ve belki de bu türden toplulukların mevcudiyeti günümüz Ortadoğu bölgesinde de olduğu gibi Eskiçağ'daki bazı teşekküllerin politikaları için uygun bir durum idi. Veenhof ve Eidem kırsal bölgede bu türden dağınık grupların dolaşmasını Babil'in güçlü bir otorite olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Larsa, Eşnunna ve Mari gibi merkezlerin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan bölgesel otorite boşluğuna bağlarlar. Buradan Yamhad Krallığı ve Babil'in bir hayli geniş bir alanda meydana gelen otorite boşluğuna tam anlamıyla hükmedememiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Eskiçağ tarihi açısından gayet normal durum olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki günümüzde bile güçlü devletlerin çok gelişmiş teknolojik ve askeri altyapıları olmasına rağmen çeşitli eşkıya/korsan gruplar bu devletler tarafından yok edilememektedir. Bu satırların kaleme alındığı 2024 yılında Yemen dolaylarında ve Yakındoğu'nun pek çok noktasında çeşitli korsan saldırıları yaşanmıştı. Bu açıdan Eskiçağ dünyasında durumun ne denli zor olabileceği tahmin edilebilir. Hammurabi gibi güçlü bir kral olsa bu çok kolay olmayacaktır. Siyasi mücadelelerde çıkarlarına uygun olarak herhangi bir tarafa meyleden ve tehlikeli derecede belirsiz bir unsur olan Habbatumlar oldukça rahat hareket alanına sahiplerdi. Bu açıdan onların varlıkları uzun vadede istikrarı bozucu bir faktör oluşturmuştu.[62]

Habbatumlar ve Habirular gibi çeşitli eşkıya topluluklarının rahat hareket edebilecekleri yaşam alanına sahip olması ve amaçlarını gerçekleştirebilmesi en başta güçlü bir siyasi otoritenin olmamasından kaynaklanıyordu. Güçlü bir siyasi organ var olsa bile bu tip yapılar tamamen yok edilemiyordu veya yok edilmek istenmiyordu. Çünkü birilerinin böyle gruplara her zaman ihtiyacı oluyordu. Bu, tıpkı günümüzdeki Ortadoğu veya başka coğrafyalardaki yasadışı örgütlerin varlığı

[62] Veenhof, Eidem, *a.g.e.,* s. 332-333.

gibi düşünülebilir. Bunlar nasıl bazı devletler tarafından kullanılıyor ise eskiden de durum buna benzerdi demek yanlış olmayacaktır. Örneğin Amarna Çağı'nda Suriye-Filistin bölgesinde güçlü bir siyasi otorite yoktu ve bu nedenle Habirular bölgede rahat bir biçimde hareket edebilmişti. Ancak zamanda biraz geriye, Mısır'da III. Tutmosis gibi güçlü bir kralın başta olduğu döneme gidildiğinde böyle bir durumun en azından Amarna Çağı'ndaki kadar olmadığı anlaşılacaktır.

Yukarıda verilen bilgiler Babil Devleti'nin erken dönemlerine tarihlenmektedir. Bundan yüzlerce yıl sonra MÖ 8. yüzyıla tarihlenen Babil kayıtlarına bakıldığında da Habirular'dan söz edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bahsi geçen kayıt II. Marduk-apla-iddina zamanına aittir. Bu zaman zarfında II. Marduk-apla-iddina Elam'dan Babil'e dönmektedir ve tahtı ele geçirmek istemektedir. Babil "A Kral Listesinde" II. Marduk-apla-iddina için "Habi'nin askeri" ifadesi yer almaktadır. Burada geçen "Habi" kelimesinin Habirular'ın bir kısaltması olduğu dile getirilmektedir. Bu cümleden II. Marduk-apla-iddina'nın tahtı ele geçirmek için Habirular'la iş birliği yaptığı anlaşılmaktadır. Bu muhteris kişi kısa süreliğine gücü eline alsa da Sanherib'in yıllıklarından onun bertaraf edildiği anlaşılmaktadır.[63] Öte yandan Sanherib'in MÖ 701 yılında Yahuda'ya düzenlediği seferinin ayrıntılarının yer aldığı belgelerde de ^{LÚ}*urbi* ifadesinin geçmesi de bir hayli dikkat çekicidir. Burada geçen ^{LÚ}*urbi* (*urbi* adamları) kullanımının da kaçak, haydut anlamında olduğu anlaşılmaktadır.[64]

1.5. Nuzi Arşivi'nde Habirular

Yakındoğu'nun önemli arşivlerinden birine ev sahipliği yapan Nuzi yerleşkesi de sunmuş olduğu vesikalarda Habirular'dan bahsetmiştir. MÖ 15. yüzyıla tarihlenen bu belgelerde bölgede köle olarak varlık gösteren topluluğa dâhil olanların ekonomik sebeplerden dolayı bu duruma düştükleri ifade edilmiştir. Ancak bedelini ödemek şartıyla bu insanların özgürlüklerine kavuşabilen kişiler olduğuna dair de bilgiler vardır.[65] Bu ifadeden zikrolunan kişilerin bağımsızlıklarını elde ettikleri andan itibaren toplum hayatında yer edinebilecekleri anlaşılmaktadır. Böylece Nuzi'deki Habirular'ın sosyal tabakada statülerinin değişebildiği görülürken bu bilgiler Yakındoğu'da çeşitli yerlerde yaşayan Habirulular'ın tamamının kentlerden uzakta, göçebe bir yaşam tarzında olmadıklarını da ortaya koymaktadır. Şunu da ilave etmek lazımdır ki Nuzi Arşivi sayesinde Habirular arasında kadınların olduğu da tespit edilmiştir.[66]

---

63 Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Chichester-Medford 2018, s. 201, 203.

64 Arçın, *a.g.e.,* s. 12.

65 Arçın, *a.g.e.,* s. 9.

66 Bkz: Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppeheim, Erica Reiner, (ed.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago,*

Habirulara ilişkin Nuzi Arşivi'nden öğrenilen bir başka önemli detay da bu insanların kendilerini köle olarak sattığıdır. Bu konuyla ilişkili belgelerden olan JEN V, 458'de Asur ülkesinden Warad-kûbi adında bir Habiru'nun kendi isteği üzerine Puḫi-šenni'nin oğlu Teḫip-tilla'nın kölesi olduğu anlatılmaktadır. Metinde ayrıca Warad-kûbi'nin Teḫip-tilla'nın evini terk etmesi, yani anlaşmayı feshetmesi durumunda, kendi yerine Teḫip-tilla'ya bir erkek köle (bunun da genç bir adam olacağı vurgulanmıştır) sağlayacağına dair bilgi verilmektedir. Metnin devamından şahitler huzurunda yemin edilerek bir anlaşma yapıldığı da anlaşılmaktadır.[67] Bu kaynaklar Nuzi toplumundaki sosyal statüye dair önemli bilgiler içerdiği gibi bölgedeki Habiru topluluğu hakkında da dikkat çeken detaylar sunmaktadır.

Böylelikle Habiru gruplarının genellikle Suriye-Filistin'de, kısmen Mezopotamya'da ve az bir oranla da Anadolu'da olmak üzere Yakındoğu coğrafyasının farklı bölgelerinde varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu denli geniş bir bölgede herhangi bir siyasi yapıya aidiyetlerinin olmadığı, ücreti mukabilinde askerlik yaptıkları ve kimi zaman da Nuzi örneğinde olduğu gibi kendi istekleriyle de köle oldukları anlaşılmaktadır.[68] Meskûn mahaldeki insanlar gibi stabil bir yaşam koşuluna sahip olmayan bu topluluğun büyük kısmı bir çeşit göçebe hayat tarzında idi ve kuvvetle muhtemel yapısal olarak çeşitli ırklara mensup insanları bünyesinde barındırıyordu. Bundan dolayıdır ki zikrolunan topluluk adeta bir sis perdesiyle örtülü olup detaylarına vakıf olunamamakta genellikle çevresel ölçekteki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Tıpkı Hitit Devleti'ni tarihleri boyunca rahatsız eden Gaşkalar gibi belli bir merkezi yapıya sahip olmadıklarından Habirular da topyekûn ortadan kaldırılamamıştır da denilebilir.

1.6. Hitit Kaynaklarında

Eskiçağ Anadolu tarihinin ilk imparatorluğunu kuran Hititler'e ait vesikalarda da LÚ-SA.GAZ ifadesi ile bu topluluktan söz edilmektedir.[69] Kaynaklarda yurtsuz olarak nitelendirilen Habiru halkının Hitit ülkesine de göç ettiğine dair bilgiler vardır. Hatta Hitit ülkesinden IV. Tuthalia zamanından günümüze ulaşan bir tanrı listesinde Hapiri adında bir tanrıdan da söz edilmiştir. Bu da onların Hitit toplumuyla olan tanışıklığının kısa bir zaman dilimini kapsamadığını, bunun uzun geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Hatta bir yoruma göre de kendi tanrılarını muhafaza ettiklerinden dolayı bunların asimile

Volume 1, A Part II, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 2004, s. 48, 99.

67 Maynard Paul Maidman, *Nuzi Texts and Their Uses as Historical Evidence*, (ed.. Ann Guinan), Society of Biblical Literature, Atlanta: 2010, s. 29.

68 http://www.imninalu.net/Habiru.htm (Erişim tarihi: 01.09.2024)

69 Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppeheim, Erica Reiner, (ed..), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 6*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 1995, s. 84.; Bryce, *Hitit Krallığı*, s. 249.

edilememiş göçmenler oldukları da ifade edilmiştir.[70] Öyle ki Hitit tarihinde "Habiru Anlaşması" adını taşıyan bir ahitten bahsedilmiş olması bu topluluğun Hitit dünyasında varlığını kabul ettirdiğini göstermektedir.[71] Bu noktada Hititler'in onları paralı asker olarak kullanmak istediği ve buna bağlı olarak da onlara bazı özgürlükler vermiş olmaları ihtimaller dahilinde düşünülebilir.

MÖ 1500'lere tarihlenen bir Hitit belgesinde yer alan bilgilerden de "askeri amaçla istihdam edilen kişilere" atfen LÚ-SA.GAZ ibaresinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiden hareketle Hititler'in de Mısırlılar gibi çeşitli yabancı unsurları askeri amaçlar doğrultusunda kullandıkları ve bunlar arasında Habirular'ın da yer aldığı görülmektedir ki bir defasında 3000 Habirulunun Hitit ordusunda görevlendirildiği ifade edilmiştir. Yukarıda ifade edilen Habiru tanrısının Hitit tanrı listesinde yer edinmiş olması onarın Hitit ülkesinde uzunca bir süre yaşadığına bu süreç içerisinde de paralı askerlik yapmış olabileceklerini düşündürmektedir. Öte yandan başka bir Hitit vesikasında ise normal olmayan bir doğum için de bu ifadenin "*uğursuzluk*" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.[72] Bu durum Yakındoğu belgelerinin çoğunda olduğu gibi Hitit dünyasında da LÚ-SA.GAZ ibaresinin ekseri olumsuz durumlarla beraber kullanıldığını göstermektedir.

Mieroop, Yakındoğu'daki çeşitli devletlerin Habirular'ı işçi veya paralı asker olarak kullandığını ve onların kendi şartlarını belirleyecek bir ağırlığa sahip olduklarını ifade etmiştir ancak Hitit krallarından III. Hattuşili'nin Ugarit bölgesinden hiçbir kimseyi Hatti memleketinde habiru olarak kabul etmeyeceğinin bilgisini vermektedir.[73] I. Singer de Hititler zamanında yaşayan halklardan olan Lukkalar'ı Anadolu'nun Habirular'ı olarak nitelendirmiştir. Lukkalar, Hititler'in uyruğu olarak nitelendirilirken onların üzerinde tam anlamıyla bir Hitit kontrolünün sağlanamadığı, onların tıpkı Habirular gibi saldırgan bir toplum oldukları dile getirilmiştir. Nitekim Hitit belgelerinde Lukkalar isyana meyilli, kavgacı bir halk olarak tasvir edilmektedir ayrıca onların deneyimli gemiciler oldukları da belirtilmiştir.[74]

1.7. Eski Mısır'da Habirular

Eski Mısır'da 18. ve 19. Hanedanlıklar zamanında Suriye-Filistin coğrafyasıyla yakından ilgilenilmiştir. Bu dönemlerde, zikrolunan bölgeden Mısır'a çok çeşitli ve sayıca da azımsanmayacak miktarda bir nüfusun geldiği, bunların da özellikle Nil Deltası'na ikamet ettirildiği ifade edilmektedir. Kaynaklarda bu

---

70 Isabella Klock Fontanille, *Hititler*, (çev. Nuriye Yiğitler), Dost Kitabevi 2005, s. 52.

71 Bkz. Güngör Karauğuz, Boğazköy ve Hitit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 258.

72 Arçın, *a.g.e.,* s. 10.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 9.

73 Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun*…, s. 203.

74 Bryce, *Hitit Krallığı*…, s. 84.

insanların bazısının barış içinde ve gönüllü olarak geçici işçiler sıfatıyla geldikleri belirtilmektedir. Sina ve Filistin çevresinden Mısır'ın delta taraflarındaki geniş çayırlıklara gelen çobanlar ve sürüleri Mısır'ın sınır görevlileri tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda onların mevsimlik işçi olarak geçiş yaptıkları not edilmiştir. Çeşitli yazıtlar da göstermektedir ki, başkaları da savaş esirleri olarak Mısır'a köleler halinde getirilmişlerdir. Dönemin kayıtlarında Filistin bölgesinden Mısır bağlarına çalışmak için gelen tarım işçileri ve Mısır firavununun binaları için tuğla ören Apirular'dan (İbraniler) da söz edilmiştir. Hz. Musa'yı Mısır'dan çıkışta izleyen köleler grubunun içinde Suriye-Filistin'den gelen bu insanların da olduğu ifade edilmiştir.[75] Kutsal kitapta da İsrailoğulları'nın Mısır'da köle olduğu açıkça dile getirilmiştir.[76] Kölelik esnasında bu insanların çok çeşitli işlerde çalışmış oldukları tahmin edilebilir.

II. Amenhotep'in Kenan ve Suriye topraklarına yaptığı seferinin ardından hazırlatmış olduğu bir zafer kitabesinde yakalanan esirlerden söz edilmektedir. Bu kayıtlarda II. Amenhotep'in Memfis kasabasına vardığı, yüreğinin salt ona ait olan tüm toprakları, tüm ülkeleri yatıştırdığı dile getirilir ve ardından edindiği ganimet listesi yazılır. Bu listeye bakıldığında farklı isimlerin de yer aldığı binlerce esir arasında 3600 kişiden oluşan bir grubun Habiru olduğu öğrenilmektedir.[77] Eğer bir abartı yoksa bu rakam hakikaten azımsanmayacak denli çoktur ve kuvvetle muhtemeldir ki bu insanlar Mısır'da köle olarak kullanılacaktır. Diğer yandan kraliçe Hatşepsut ve onun üvey oğlu III. Tutmosis zamanlarına tarihlenen belgelerde de Habirular'dan söz edilmiştir. Şarap imalatında çalışan insanların tasvir edildiği görsellerde bir resmin altına "*Apiru tarafından şarabın süzülmesi*" ibaresinin yazılı olduğu aktarılmıştır. Bilim insanları Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlenen bu kayıtta yer alan Apiru kelimesinin Hebrew ismi ile olan benzerliğini hesaba katarak bunun İbraniler'e atfen kullanılmış olabileceğine dair tahminlerde bulunmuşlardır. Bilindiği üzere kutsal kitaplarda Mısır'da esaret altındaki İsrailoğuları'ndan söz edilmiştir. Dolayısıyla yazıtta yer alan Apirular'ın bu insanlar olma ihtimali düşünülmüştür. Öte yandan II. Amenhotep'in döneminden günümüze ulaşan yazıtlarda geçen "*pr insanlar*" tabirinden türediği belirtilen *prw* kelimesinin de görevli veya işçi gibi bir manaya karşılık gelmesi bu topluluğun Eski Mısır'da belirli bir işte görevlendirildiğini de akla getirmektedir. Zikrolunan kelimenin Ugarit kayıtlarında yer alan Apiru ifadesi ile de benzerlik gösterdiği belirtilmektedir.[78] II. Ramses dönemine tarihlenen bir papirüse bakıldığında ise burada yine Habirular/Apirular'dan söz edildiği görülmektedir. Bu dönemdeki Habiru

[75] Mendenhall, *a.g.e.,* s. 58.

[76] Yeni Ahit, Elçilerin işleri, Bölüm 7 / 29.

[77] https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 5.09.2024); Mendenhall, *a.g.e.,* s. 72.

[78] Rainey, *a.g.e.,* s. 32.

insanlarının ise Mısır'daki taş ocaklarında çalıştırıldığı dile getirilmiştir.[79] Bu da yine akla İsrailoğulları'nın Mısır'da köle olarak çalıştırıldığı detayını akla getirmektedir. Diğer yandan Betşan Steli'nde, Büyük Haris Papirüsü'nde, Leyden Papirüsü'nde ve Wadi Hammamat Yazıtı'nda da bu ismin geçtiği ve bu referanslardaki Apiru kelimesinin İbraniler olabileceği iddiaları üzerinde durulmuştur.[80] Bunların yanı sıra Eski Mısır firavunlarından Merneptah'ın MÖ 1207 yılına tarihlenen bir kitabesi de konuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu firavunun Deniz Kavimleri ile mücadele ettiği ve bununla ilgili kayıtlarının olduğu bilinmektedir. Zikrolunan kitabesinde Merneptah, İsrailliler'i de yendiğinden söz eder. Hatta İsrail adı ilk defa burada geçmektedir. İlerleyen süreçte ise Mısır'ın Kenan bölgesinden çekilme durumu ile karşılaşılacaktır bu ise 3. Ramses'ten sonraki sürece rastlar. Burada konumuz açısından önemli olan husus Mısır'ın bölgeden çekilmeye başlaması ile birlikte Kenan topraklarına kimin hâkim olacağı, başka bir ifade ile "Mısır'ın buradaki mirasçısının kim olacağıdır". Deniz Kavimleri Göçü'nün sonucunda bölgenin etnik yapısında bir çeşitlilik olmuş, Günümüzde Filintinliler olarak bilinen "Filistler (Peleset)" burada yaşamaya başlamıştır. İşte Mısır'ın mirasının bir unsuru olarak onlar var olmaya başlamıştır. Diğer unsur ise Merneptah'ın kitabesinde sözü edilen İsrailliler'dir. Bu ikinci unsur Kenan topraklarının bir kısmını ele geçirmiştir. İsrail Saul (Talût) zamanında Filistler ile, Davut ve Süleyman ile mücadele etmiş olaylar İsrail lehine şekil almıştır. Mısır'ın zayıflaması ile bütün bu gelişmelerin yaşandığı aşikârdır ancak İsrail halkının bölgeye ne zaman ve nasıl yerleştiği konusu net değildir. Bu konuda onların belirli zaman dilimlerinde bölgeye sızarak -ki bu da muhtemel bir otorite boşluğu esnasında olabilir- geldikleri, Kenanlı efendilerine karşı isyan ederek zamanla güçlendikleri, hatta Kenanlı halkın içinden İsrailliler olarak ortaya çıktıkları yönünde çeşitli senaryolar vardır.[81] Burada Habiru unsurunun da bu senaryoya dâhil edilmesi gerektiğini ifade etmek isteriz. Çünkü uzunca bir süredir Yakındoğu'da dağınık halde yaşayan ve varlıkları bilinen bu topluluğun Habiru/İbri/İbrani/Hebrew şeklinde bir dönüşüm geçirmiş olması en azından ihtimaller dâhilinde düşünülmelidir. Nihayetinde yukarıda ifade edilenler de E. Cline'ın eserinde bir senaryo olarak bahsedilmiştir. Bununla beraber zikrolunan bu senaryolar veya teorilerin çeşitli isimler altında gruplandırarak İsrail halkının bölgedeki varlık tesisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar 1-Fetih modeli, 2-Barışçıl sızma modeli, 3-İsyan eden köylüler modeli, 4-Görünmez İsrailliler modelidir.[82] Habirular da bunlardan herhangi birine dâhil edilebilir. İlk olarak Deniz Kavimleri

79 Kuhrt, *a.g.e.,* s. 208, 209.

80 Arçın, *a.g.e.,* s. 12.; Aidan Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter Reformation*, (Cairo-New York: The American University in Cairo Press, 2009), s. 54.

81 Eric Cline, MÖ 1177'den Sonra Medeniyetlerin Kurtuluşu, (çev. Mert Hasılcıoğlu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024, s. 56-57.

82 Cline, *a.g.e.,* s. 56-57.

Göçü'nden sonra merkezi devletlerin veya şehir devletlerinin yıkılmasından sonra bölgede varlıkları zaten bilinen Habirular çeşitli merkezleri ele geçirmiş olabilir. Buna Barışçıl sızma da ilave edilebilir. İsyan eden köylüler modeli de Habirular için uygun durmaktadır. Nitekim çalışma boyunca da bahsi geçtiği üzere Habirular'un zaten oluşum süreci kaçak, isyan, yerleşim alanlarında barınamama temeline dayanmaktaydı. Görünmez İsrailliler modelinde ise şöyle bir senaryo ifade edilebilir: Bilindiği gibi Yakındoğu coğrafyasında yayılan Habirular'ın kökenine dair net bir bilgi yoktur. Eğer onların İbrani olduğu düşünülürse burada yer alan görünmez İsrailli seçeneğindeki gruba onları yerleştirebiliriz. Netice itibariyle Amarna Çağı'nda kendilerinden çokça söz edilen Habirular Deniz Kavimleri Göçü'nden sonra bir şekilde sisteme dâhil olmuş bulunmaktaydılar. Eskiden dağlarda yaşayan, yol kesen bu halk merkezi otoritelerin zayıflaması üzerine bu defa yerleşik bir yaşam tarzına geçmiş olmaları pekâlâ ihtimaller dâhilinde yer alabilir. Bu yeni dönemde onların İsrailliler arasında yer edinmiş olmaları da düşünülebilir veya Habirular yeni dönemde yerleşik bir halk olarak İsrailliler olmuştur.

1.8. Amarna Mektupları'nda Habirular

Yakındoğu'nun en önemli arşivlerinden birini oluşturan Amarna Mektupları'nın gün yüzüne çıkarılmasıyla Eskiçağ tarihinde ilk kez bu denli yoğun bir biçimde yaşanmış diplomatik ilişkiler ağıyla karşılaşılmış oldu. Bu arşivde yer alan 300'e yakın çivi yazılı belge sayesinde o ana kadar hiç görülmemiş bir biçimde çok ilginç detaylara ulaşma imkânı olmuştur. Geç Tunç Çağı'na rastlayan bu dönemde Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış olan siyasi teşekküller Mısır firavunlarıyla çok çeşitli konuları içeren yazışmalar gerçekleştirmişlerdir.[83] Ayrıca Suriye-Filistin'de yer alan küçük şehir devletleri de yazışmalara dâhil olmuşlardır. Literatürde daha çok Amarna Mektupları olarak bilinen tabletlerde Habirular'dan çok yoğun bir biçimde söz edilmiştir. Özellikle de şehir devletlerinin mektupları bu konuda en ön sırada yer almıştır.[84]

[83] Amarna Çağı'nda yaşanan ilişkiler hakkında bkz: Cemal Yılmaz ve Yusuf Kılıç, "Eski Yakındoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi", *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 2020, ss. 879-912.; Cemal Yılmaz ve Şeyma Ay Arçın, "Urusalimum ve Amarna Mektuplarına Göre Devletlerarası İlişkilerdeki Yeri", *Cedrus* VIII, 2020, ss. 75-95; Cemal Yılmaz. "Amarna Mektupları'na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alašia-Mısır İlişkileri", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 15, sy. 1, Haziran 2021, ss.279-321;

[84] EA 67, EA 68, EA 71, EA 73, EA 74, EA 75, EA 76, EA 77, EA 79, EA 81, EA 82, EA 83, EA 85, EA 87, EA 88, EA 90, EA 91, EA 95, EA 104, EA 108, EA 111, EA 112, EA 113, EA 117, EA 118, EA 121, EA 127, EA 129, EA 130, EA 132, EA 144, EA 146, EA 148, EA 179, EA 185, EA 186, EA 189, EA 190, EA 195, EA 197, EA 207, EA 215, EA 243, EA 246, EA 254, EA 271, EA 272, EA 273, EA 274, EA 286, EA 287, EA 288, EA 289, EA 290, EA 293, EA 298, EA 299, EA 305, EA 313, EA

Habirular'ın bu kadar çok mektupta bahsedilmiş olması onların bölgedeki şehir devletlerini ne denli zor durumda bıraktığını anlamaya kâfidir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde zikrolunduğu üzere Habirular Eski Yakındoğu belgelerinde genellikle olumsuz durumlarla birlikte anılmıştır. Amarna Arşivi'ndeki mektuplar da bu durumu kanıtlayan ve de destekleyen pek çok örnekle doludur.

Suriye-Filistin, Amarna yazışmalarının yapıldığı dönemde Mısır firavunlarına bağlı çok sayıda vasalın yer aldığı bir bölge idi. Bu açıdan buradan gelen mektupların çoğunu vasal mektupları olarak ifade etmek de mümkündür. Mektupların içeriklerine bakıldığında ise bunların çeşitli nedenlerden kaynaklanan yardım istekleriyle ve Habirular'ın neden olduğu sıkıntılarla dolu olduğu görülmektedir. Bu sınırlı çalışmada bunların tamamına yer vermek elbette mümkün değildir burada içlerinden önemli görülenlerden kısaca bahsedilecektir.

Mısır'ın bölgedeki vasallarından biri olan Biryavaza ile yapılan bir yazışmadan Mısır'a Habiru insanlardan talep edildiği anlaşılmaktadır. "Şimdi askerlerimle, arabalarımla ve birlikte olduğum adamlarla ve apiru adamlarımla ve Sutû adamlarımla, kralımın, efendimin emrettiği yer her neresi ise düzenli askerleri bekliyoruz. [85]" Bu pasajdan Mısır'ın Suriye topraklarında yer alan vasallarını kendi politikaları doğrultusunda istediği gibi yönettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca görülmektedir ki Habirular da bu vasallar tarafından kullanılmaktadır. Bu şekilde Mısır firavunu Habirular gibi sıkıntılı bir topluluktan faydalanma yolunu bulmuştur.

Bununla birlikte Mısırlılar'ın Habirular'ı ülkenin güneyindeki Nübye bölgesi olarak da bilinen Kuşi ülkesinde de kullandığı anlaşılmaktadır. Mısır firavunundan Damascus (Şam) şehir devletinin yöneticisine gönderilen bir mektup bu konuyla alakalı önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca kaynaklardan Mısırlılar'ın güneyde problemler yaşadığı, bunun da Kuşiler'den ileri geldiği de tespit edilmiştir. İşte bu tehlikeyi bertaraf etmek için Habirular'dan faydalanılacaktır. Bunun yanı sıra Mısırlılar her ne kadar bu olaylar esnasında Habirular'dan yararlanma planıyla hareket etse de geçmiş dönemlerde de Kuşiler'den benzer şekilde istifade edildiği bilinmektedir. Buna dair verilen bilgiler Kuşiler'in Suriye-Filistin bölgesinde kullanıldığı yönündedir.[86] Bu noktada Mısır firavunlarının akıllıca bir politika takip ederek, ele avuca sığmaz bu iki topluluğu politik hamlelerle kendi çıkarlarına uygun olarak kullandığı görülmektedir.

Suriye-Filistin'in önemli merkezlerinden biri olan ve o dönemdeki adı Ú-ru-sa-lim olan Kudüs bölgesinden gönderilen mektuplarda da Habirular'la alakalı olarak önemli bilgiler verilmiştir.[87] Amarna Çağı'nda bu bölgenin yönetimi Abdi-

318 ve EA 366. Mektuplara dair bu bilgiler şu eserden alınmıştır. Rainey, *The El-Amarna Correspondence Vol 1* ve *Vol. 2*…

85 Rainey, *a.g.e.,* s. 897.

86 Moran, *Amarna Letters*..., s. 139, 207, 212, 390.; Rainey, *a.g.e.,* s. 34.

87 Yılmaz, Arçın, *a.g.m.,* s. 75-95; Rainey, *a.g.e.,* s. 1110.;

Heba adlı bir kişinin elindeydi fakat o da diğer şehir devletleri gibi Mısır firavunun bir vasalıydı. Abdi-Heba'nın mektuplarının genelinde Habirular'ın bölgedeki şehirlerin çoğuna zarar verdiği, işgal ettiği anlatılmaktadır. Örneğin EA 286 numaralı mektubunda Mısır'ın tüm topraklarının Habirular tarafından yağmaladığından söz edilmiştir. Şunu da ifade etmek lazımdır ki bu mektuplarda Habirular Sumerce logogram olan LÚ.SA.GAZ (.MEŠ) şeklinde de yazılmıştır. Bu da Sumerliler zamanından itibaren süregelen bir yazım geleneğinin varlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.[88] Devamla, Abdi-Heba'nın aktardığı ifadeler Habirular'ın cesaretini, adeta kendini bilmez bir halde Mısır topraklarına bile saldırabildiklerini ortaya koymaktadır. Bu, hakikaten cesaret isteyen bir durumdur ancak şu da bir gerçek ki Mısır eskisi gibi güçlü değildir ve kuvvetle muhtemeldir ki o dönemde bölge sakinleri de az veya çok bunun farkındadır. Öte yandan mektubun diğer satırlarına bakıldığında Abdi-Heba'nın efendisi olan Mısır firavunundan yardım talep ettiği, bunun gelmemesi durumunda ise bölgedeki çoğu yerin Habirular'ın kontrolüne geçme durumunun kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

Habirularla başı en fazla dertte olanlardan biri de Biblos kralı Rib-Hadda idi. Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki mektuplarında defalarca kez Habirular'dan ve onlarla hareket eden Amurrular'dan söz edilmiştir. Mısır'a gönderilen bu mektuplar adeta resmi makamlara yapılan bir şikâyet dilekçesi gibidir. Rib-Hadda, Habirular'dan kanunsuz insanlar olarak söz etmiştir. Ona göre Amurrular'ın lideri olan Abdi-Aşirta ise Habirular'ın yardımıyla hareket eden bir "köpek" idi. Burada Amurru liderinin ciddi bir biçimde aşağılandığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Rib-Hadda kendini ise "kralın sadık hizmetkârı" olarak tanımlamaktadır. Bu satırlardan şehir devletlerinin arasında çok ciddi bir rekabetin yaşandığı da anlaşılmaktadır.[89]

Biblos ve Kudüs örneklerinde görüldüğü gibi pek çok şehir devletinin Habirular'dan mustarip olduğu görülmektedir. Bunlara benzer bir şehir devleti de Hasi idi. Buranın yöneticisi Mayarzana adında biriydi ve Mısır firavununa yazdığı ve mektuplarından biri olan EA 185'te Habirular'dan dolayı sıkıntı yaşadıklarını, onların çok fazla yerde işgalci konumunda olduğunu, yerleşim alanlarını yağmaladıklarını bununla da yetinmeyerek yaşam alanlarını da yakıp yıktıklarını ifade ediyordu. Anlaşıldığına göre Hasi şehri de mektupta anlatılanlarla aynı akıbete uğramıştı.[90] Mayarzana'nın Amarna Arşivi'ndeki ikinci mektubu da oldukça önemlidir. EA 186 olarak bilinen bu mektup Amarna Arşivi'nde Habirular'dan en çok söz eden belge olmasıyla da bilinmektedir. Diğerinde olduğu gibi bunda da

88 Moran, *Amarna Letters*…, s. 327.; Rainey, *a.g.e.,* s. 32.
89 Rainey, *a.g.e.,* s. 437, 445.
90 Rainey, *a.g.e.,* s. 22.

sıkça Habiru saldırılarından ve onların neden olduğu sıkıntılardan söz edilmektedir.[91]

Mısır'a bağlı bir başka önemli şehir devleti olan Sidon'un da Habirular'la başının dertte olduğu anlaşılmaktadır. Bu önemli kıyı kentinin yöneticisi ise Zimredda idi. Amarna Arşivi'nden çıkarılan mektuplardan ikisi bu kişiye aittir. EA 144 ve EA 145 olarak bilinen bu mektuplara bakıldığında bunların adeta birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bilindiği gibi Habirular'ın en yakın destekçisi Amurrular idi. Zimredda'nın bu iki mektubundan ilkinde Habirular'dan yakınılırken ikincisinde de Amurrular Mısır'a şikâyet edilmektedir. EA 144'ten anlaşıldığına göre Habirular, Mısır firavununun Zimredda'ya emanet ettiği bazı toprakları ele geçirmiştir ve bazı kasabalar da Habirulara katılmıştır.[92] Kıyıda bir bölge olan Sidon büyük bir ticari öneme sahiptir. Kentin bu dönemde Habiru saldırılarına maruz kalması kuvvetle muhtemeldir ki bu durum kentin ticaret hacmine ciddi bir darbe vurmuştur. Anlaşıldığı üzere Mısır bölgedeki toprakların bir kısmını Sidonlulara emanet etmiştir fakat onların da Habirular'a güçleri yetmemektedir.[93]

Bu bölümden anlaşılacağı üzere Habirular çoğu toplumdan daha fazla olarak Suriye-Filistin bölgesinde yer alan ve Mısır'a bağlı bulunan vasallar için çok ciddi bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Mısır firavunları yeri geldiğinde Habiruları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Bu da göstermektedir ki aslında Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerinin Habirular tarafından sıkıntıya uğratılması Mısır firavunlarının çok da ilgisi dâhilinde değildir. Özellikle Amarna Çağı gibi bir din reformu ile uğraşıldığı süreçte Mısır daha çok kendi iç meselelerine odaklanmıştır. Bununla birlikte büyük devletlerin aralarında herhangi bir sürtüşmenin yaşanmıyor oluşu da Mısır'ı rahatlatan bir durum olarak değerlendirilebilir. Amarna Çağı'ndaki diplomatik temasların bu kaos ortamında Mısır'ın elini rahatlatan bir çeşit koz olduğunu da ifade edebiliriz.

2. Habiru-İbrani İlişkisine Dair Bir Değerlendirme

"*Pek çok araştırmacı buna itiraz etse de, "Apiru" sözcüğü ile "Hebrew" (İbri, İbrani) sözcüğünün aynı kökten geldiğini ve denk olduğunu söylemek için dilbilimsel ve tarihsel sebepler mevcuttur. İlk başta, "Apiru/Hebrew" sözcükleri, herhangi bir yerleşik ve siyasi sosyal sisteme ait olmayan ilk İsraillilere düşmanları tarafından verilmiştir. Diğerlerinin gözünde, Yehova'ya ilk tapanlar Apiru/Hebrew'lerdir; sözcüğün ilk ve ortak*

91 Moran, *a.g.e.,* s. 267-268.

92 Raymond Cohen, "Intelligence in the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Editörler: Raymond Cohen, Raymond Westbrook, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002), 85-98. 94.; Rainey, *The El-Amarna Correspondence Vol 1*, 731, 735.

93 Rainey, *a.g.e.,* s. 897.

anlamıyla: zamanın var olan hiçbir rejimine (ya da ulusuna) sadakatini teslim etmeyen yabancılaşmış kişilerdir. Yüzyıllar sonra, söz konusu Yehova'ya tapanlar kendi siyasi ülkelerini kuracaklardır ve arkaik sözcük "apiru/Hebrew", yeni bir anlam kazanmaya zorlanacaktır; artık (kabaca "kanunsuz"a eşit olan) ayırıcı bir sosyal damga değildir; sonunda saygın etnik bir damgaya dönüşür; hemen hemen eşanlamlısı da "Yahudi" (Jew)dir."[94]

Mendenhall'ın önemli çalışmasından verilen yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Yakındoğu vesikalarının çoğunda eşkıya olarak anılan, neredeyse hiçbir iyi durumla kendilerinden bahsedilmeyen Habiru isminin İbrani kelimesiyle benzer kelime köküne sahip olduğu belirtilmektedir. Geçen asrın başlarında tarihçiler Habirular'ı göçebe istilacılar olarak düşündüler bazıları ise onarın göçebe İsrailliler'in Kenan bölgesini istila etmesiyle bir tuttular diyen Mendenhall, akabinde bu toplumun etnik bir kökene bağlanamadığı şeklinde bir ifade de ortaya atmıştır. Ancak "br" kelimesinin İbranice'deki "karşıya geçmek" sözcüğünden geldiğini, bunun da mütecaviz yani saldırgan bir anlam taşıdığını söyler. Bu ifadelerine bakıldığında Mendenhall'ın tam anlamıyla reddetmediği ancak net bir biçimde Habirular ile İbraniler aynıdır demediği görülmektedir.

Geç Tunç Çağı sonuna tarihlenen ve Yehovacılık'ın ortaya çıkışıyla çağdaş olan bir manzumeden söz eden Mendenhall Yehova'ya tapanlara şöyle denildiğini aktarır: "Ve onlar ayrı yaşayan insanlar ve onlar kendilerini uluslardan saymıyorlar." Burada akıllara doğrudan yerinden, yurdundan ayrı kalmış veya bilerek uzaklaşmak zorunda kamış olan Habirular gelmektedir. Nitekim Habirular'ın yerleşik uluslardan ayrı olarak yaşadıkları çalışma boyunca dile getirilen en önemli ifadelerden biriydi. Yukarıda verilen manzumeyi bölümün başında verilen "*Diğerlerinin gözünde, Yehova'ya ilk tapanlar Apiru/Hebrew'lerdir; sözcüğün ilk ve ortak anlamıyla: zamanın var olan hiçbir rejimine (ya da ulusuna) sadakatini teslim etmeyen yabancılaşmış kişilerdir. Yüzyıllar sonra, söz konusu Yehova'ya tapanlar kendi siyasi ülkelerini kuracaklardır ve arkaik sözcük 'apiru/Hebrew, yeni bir anlam kazanmaya zorlanacaktır; artık (kabaca "kanunsuz"a eşit olan) ayırıcı bir sosyal damga değildir; sonunda saygın etnik bir damgaya dönüşür; hemen hemen eşanlamlısı da "Yahudi" (Jew)dir."* ifadeleriyle birlikte değerlendirdiğimizde mesele bir nebze daha netleşmeye başlamaktadır.

MÖ 11. yüzyılda Filistin bölgesinde yaşanan olaylarla alakalı Kitab-ı Mukaddes'teki kısımlardan söz edilen Mendenhall'in eserinde İbri ifadesinin tıpkı Apiru/Habirular'a benzer şekilde geçtiğinden, bunun ise ne İsrail ne de Filistin halkına yönelik olmadığından söz edilir. Bu terimin etnik bir köken için kullanılmadığı, sosyal ve siyasi olarak yabancılara atfen kullanıldığı belirtilir. Hatta Filistiler'in komutanın şu sözleri dile getirdiğine ilişkin Kitab-ı Mukaddes'ten şu alıntılar nakledilir: "*Bu ibrilerin burada ne işleri var?" Akiş, Filistin kumandanına dedi ki: "Bu adam bugünlerde yahut daha doğrusu bu yıllarda yanımda olan İsrail Kralı Saul'un kulu*

[94] Mendenhall, *a.g.e.,* s. 54-56.

David değil mi? Bana geldiğinden beri onda bir kusur görmemiştim bugüne dek." (1. Samuel 29:2-3)" Bunların yanı sıra Davud'un da Geç Tunç Çağı'nda tipik bir Apiru (Habiru) lideri olduğu ifade edilirken Mendenhall, Kitab-ı Mukaddes'teki anlatımlardan aktarma yaparak Davud'un takipçilerinin arasında sıkıntısı ve borcu olan, canından bezmiş kimselerin yer aldığını ve onunla hareket ettiklerini de vurgulamıştır.[95]

Eski Mısır'da 18. ve 19. hanedanların hüküm sürdüğü dönemlerde Suriye-Filistin bölgesinde yaşayan çeşitli grupların Mısır'a göç ettiği ifade edilir. Bu insanların bazıları mevsimlik işçi olarak, bazısı da gönüllü olarak bölgeye gelmiştir. Bununla birlikte köle olarak getirilenler de vardı. Apiru/Habiru olarak adlandırılan insanların Mısır'da çeşitli iş kollarında çalıştırılmak üzere getirildiğine dair bilgiler çalışmanın konusu açısından oldukça ehemmiyet taşımaktadır. Mendenhall burada Apiru'nun İbrani olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Mısır'a gelen bu insanları İbrani olarak nitelendirmiştir. Bu halde onun ifadelerinden Apiru yani Habirular İbrani'dir şeklinde bir sonuç çıkmaktadır. Öte yandan Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı esnasında onu izleyen kölelerin arasında Suriye-Filistin'den gelen çeşitli halkların olduğu da ifade edilmiştir.[96] Eserinin ilerleyen kısımlarında Mısır'daki Apiru/İbrani kölelerinden bahseden Mendenhall kölelerin gördüğü zulmü Kitab-ı Mukaddes'te zikrolunan Mısır'dan çıkış bahsiyle ilişkilendirir. Böylece düşündüğümüzde Apirular ile İbraniler'in eş tutulduğu anlaşılmaktadır. En azından Mendenhall, Kitab-ı Mukaddes'teki Çıkış bahsinde Hz. Musa ile beraber olanların Apiru/Habiru olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte aynı kaynakta Hz. Davud'un da bir apiru olduğu ve onun takipçileri de "sıkıntısı, borcu olan, canından bezmiş kişiler" şeklinde tarif edilir.[97] Burada tırnak işareti içindeki kısım tam olarak Eski Yakındoğu coğrafyasındaki belgelerde zikrolunan Habirular'ın tanımıdır. Mendenhall'ın fikirlerini ele aldığımızda şu tablo ortaya çıkmaktadır: Amarna Mektupları'nda geçen kanun kaçakları, soyguncu çeteleri, kaçak köleler, borcundan kaçanlar ve topraksız köylüler olarak sıkça söz edilen *apiru/habirular* dilbilim açısından Kitab-ı Mukaddes'te geçen İbraniler/İbri ile ilişkilendirilmiştir. Mısır'da çalışmakta olan gruplar geleneksel krallık sisteminin yerine insanları yalnızca yeni bir tanrıya yani Yehova'ya bağlı kılan yeni dine yönelmişlerdi. Kuhrt'da yer alan ifadelere bakıldığında ise apiru/habiru ile ibri ilişkilendirmesinin eleştirel bir noktasının da olduğundan bahsedilir. Rainey'in ise böyle bir eşleştirmeye kesinlikle karşı çıktığı anlaşılmaktadır.[98] Aynı şekilde Moran'ın da Rainey'e benzer bir düşünceye sahip olduğu görülür. Moran, apiru ve ibri'nin birbiriyle

95 Mendenhall, *a.g.e.,* s. 54, 55, 57, 147.
96 Mendenhall, *a.g.e.,* s. 71.
97 Mendenhall, *a.g.e.,* s. 76, 147.
98 Kuhrt, *a.g.e.,* s.71, 72, 73

ilişkilendirilemeyecek kadar dilbilimsel açıdan farklarının olduğunu da ifade etmiştir.[99]

Edward Chiera da Habirular'ın herhangi bir etnik grupla özdeşleştirilemeyeceğini dile getirmiştir. Ona göre Habiru ismi özel bir etnik ya da dilsel çağrışım olmaksızın genel bir anlamda kullanılmıştır. Nuzi'den çıkan belgelere atıf yapan Chiera, Habirular'ın burada köle statüsünde olduğunu ve savaş esiri olarak bölgeye getirildiklerini belirtir. Habirular'ın Suriye-Filistin coğrafyasındaki faaliyetlerine de değinen bu bilim insanı onların zaman içerisinde gerçekleştirdikleri düşmanca ve saldırgan davranışlardan sonra bölgeye yerleştiklerini ve zaman ilerledikçe de Habiru isminin geçmişte kullanılan aşağılama anlamının dışına çıkarak "resmî" bir hale dönüştüğünü ifade etmiştir.[100] Chiera'nın buradaki ifadelerinden Habirular'ın Hebrew'e dönüştüğü şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Ancak çalışmasının son pasajında Chiera, can alıcı bir noktaya değinmiştir. Şöyle ki, Habiru kelimesinin Filistin bölgesini işgal eden insanların ırkı ve dili hakkında hiçbir bilgi vermediğini, tarihin bir cilvesi olarak Filistinli İbraniler'in kendileri için sonsuza dek "yabancı" anlamına gelebilecek bir isim aldığını ifade etmiş, ardından kendi ifadesiyle Siyonistler'in Filistin bölgesi için İsrail adını kullandığını, İbrani demediklerini belirtmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki eğer onlar İsrail yerine İbrani toprakları demiş olsalardı bu durum onları eşkıya topluluk olan Habirularla eş tutulacaktı. Çünkü ifade edildiği üzere ibri/Habiru/Hebrew çok benzemektedir hatta kelimeler köken olarak neredeyse aynıdır. Dolayısıyla günümüz İsrail devleti böyle bir tercihi yani İsrail adını zorunlu olarak seçmişlerdir düşüncesi hâsıl olmaktadır.[101] Türkçe çevirisi de olan *Yahudi Tarihi* adlı eserde de bu bilgiler doğrultusunda ifadeler yer almaktadır. Burada, Yahudiler'in atalarının nasıl adlandırılacağı konusunda İbrani deyiminin sıkça kullanılmasına rağmen tatmin edici olmadığı, bunun da Habiruları çağrıştırdığından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Habiru isminin uzak durulmak istenen bir şey yani bir tür tabu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İbrani kelimesinin Pentateuch'te geçtiği ve sadece Mısırlılar tarafından ya da onların bulunduğu bir ortamda İsrailliler'in kendileri tarafından "İsrail'in Çocukları" anlamında kullanıldığı da dile getirilmiştir. MÖ 2. yüzyıldan itibaren Ben Sira tarafından kullanıldığında İbrani kelimesi İncil'deki lisan ve o dilde yazılmış daha sonraki kitapların dilini belirtmek için kullanıldığı aktarılmaktadır. Böylece İbrani adının zamanla küçük düşürücü anlamdan uzaklaştığı da ifade edilmiştir. Ancak devam eden satırlarda Yahudiler'in atalarının hiçbir zaman tercih sonucu kendilerini İbrani olarak adlandırmadığı ulusal kimliğe kavuşunca İncil'e de uygun olarak kullandıkları deyimin İsrailliler veya İsrail'in Çocukları olduğu belirtilmiştir. Bu son cümle tarihi süreç içerisindeki durumu

99 Moran, *a.g.m.,* s. 597.

100 Edward Chiera, "Habiru and Hebrews" , *The Journal of Semitic Languages and Literatures*, 49-2/1933, s. 118, 123, 124.

101 Chiera, *a.g.m.,* s. 124.

özetler niteliktedir. Bu çalışma boyunca karşılaşılan kaynaklar doğrultusunda bizde hâsıl olan düşünce ise şu olmuştur: Kuvvetle muhtemeldir ki İbraniler ile Habirular hem dilsel açıdan hem köken bakımından ve aynı zamanda yaşadıkları coğrafya açısından aynıdır veya çok yakın bir ilişki içerisindedir. Ancak Habirular'ın geçmişinin pek iç açıcı olmamasından dolayı (haydut, eşkıya, hırsız vb. olmalarından dolayı) İbraniler/İsrailoğulları kendilerini onlarla bir arada düşünmek istememişlerdir.[102] Habirular bir yasak meyve gibidir uzak durulması gereken. Eski Yakındoğu'daki Habiru olarak anılan bütün toplulukların da İbrani olmayacağını da ifade etmek isteriz ancak İbranilerin Habiru bağını da inkâr etmemek gerekmektedir.

Ekrem Memiş'in Tevrat'ta yer alan bilgiler doğrultusunda aktardıkları da konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu bilgilere göre çıkan tabloya bakıldığında İsrail, İbrani ve Yahudi isimlerine dair önemli detaylar ön plana çıkmaktadır. Buna göre; İsrail adı Tanrı Yehowa'nın Yakup peygambere verdiği bir isimdir. İsrailoğulları ismi de buradan gelmektedir. Bu noktada köken olarak Hz. Yakup görülmektedir.[103] Hz. Yakup'un atalarına bakıldığında ise burada karşımıza Hz. İshak çıkmaktadır. İshak da Hz. İbrahim'in oğludur. Yahudi ismine bakıldığında da bunun Hz. Yakup'un 12 oğlundan biri olan Yahuda'dan geldiği ifade edilmektedir. İbrani isminin ise her ne kadar Hz. İbrahim'le ilişkisinin olduğu, Yahudiler'in atası olarak o gösterilse de burada Kuran-ı Kerim'deki bir ayette yer alan bilgiler oldukça dikkat çekmektedir ve Batı literatüründe sıklıkla başvurulan Kitab-ı Mukaddes gibi anılmaya layıktır. Şöyle der Kuran-ı Kerim: "*Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz? İbrâhim ne yahudi ne hıristiyan idi; bilâkis o, tek Allah'a inanıp*

102 Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (çev. Filiz Orman), Pozitif Yayınları, İstanbul 2001, s. 31, 32.

103 Yakup'un (yani diğer adıyla İsrail'in) Mısır'a gelişi ve oğlu Yusuf'la kavuşması esnasında yakınlarıyla beraber 75 kişi olduğu ifade edilmiş, bu sayı yıllar geçtikçe artmıştır. Anlaşıldığına göre Yakup'un oğlu Yusuf zamanında Mısır'a gelişi ve sonrasında yaşananlar ile İsrailoğulları'nın köle olması arasında büyük bir değişim yaşanmıştır. Çünkü Kutsal kitap literatüründe Yusuf'un ölümünden sonra başa onu tanımayan (burada tanımaktan kasıt ona inanmayan olabilir) bir firavun geçtiği ifade edilmektedir. İşte bu aşamada İsrailoğulları zor duruma düşmeye başlamış olmalıydı. Nitekim bu firavunun kötülük ettiğinden bahsedilmektedir. Musa'nın dünyaya gelmesi, annesi tarafında bir sepet içerisinde nehre bırakılarak firavunun kızının onu sahiplenip sarayda büyütmesi hakkındaki anlatıyı çoğu kişi bilir. Burada Musa'nun yetişkinliğe erişince hatta ifade edildiğine göre 40 yaşında İsrailoğullarını görmek istediği belirtilir. Sonra kavga eden iki kişiden Mısırlı birinin ölümüne neden olur ve Mısır'dan Medyen ülkesine gitmek zorunda kalır. Sonra gelir ve İsrailoğulları'nı Mısır'da çıkarır. Burada Çıkış esnasındaki sayının 600 bin olduğu dile getirilmiştir. Ancak bunun abartılı bir rakam olduğu düşünülür. Ayrıca onların Mısır'da 430 yıl yaşadığı da verilen detaylardandır. Eski Ahit, Mısırdan Çıkış, Bölüm 12 / 40; Yeni Ahit, Elçilerin işleri, Bölüm 1/29.

boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi.[104]" Görüldüğü üzere Âl-i İmrân Suresi'nin 65-68. ayetlerinde Hz. İbrahim'in bir Yahudi ve Hristiyan olamayacağı açıkça ifade edilmektedir. Yahudilik ve Hristiyanlık ondan sonra gelmiştir. Ayrıca tarihi kaynaklarda da Yahudi isminin Hz. İbrahim'den çok sonra geldiği, bunun da Hz. Yakup'un oğlundan kaynaklandığı net bir biçimde anlaşılmaktadır. Tarihi veriler de Kuran-ı Kerim'i tasdik etmektedir.

Bilindiği gibi Hz. Yakup'un oğullarından bazıları, kardeşleri Yusuf'u kıskanarak kuyuya atmışlar ve Yusuf buradan kurtulduktan sonra ise Mısır'a köle olarak satılmıştı. Bu suretle onun Mısır'a gidişi ve ardından devlet kademesindeki yüksek bir makama gelme süreci başlamış ve sonrasında da İsrailoğulları'nın kaderi değişmiştir. Hz. Yusuf ilerleyen süreçte kardeşlerini affetmiş ve kavmini Mısır'ın Goşen bölgesine yerleştirmiştir. Bu olayın MÖ 1600 dolaylarında yani Mısır'da Hiksoslar'ın hâkimiyeti zamanında gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Stuart A. West, Hz. Yusuf'un bir Habiru olma ihtimalinden söz etmiştir. Onun aktardıklarına göre Potifar'ın[105] karısı Hz. Yusuf için Habiru ifadesini kullanmıştır fakat bu ifadenin ırksal bir kullanım değil sosyal bir statü olduğu da belirtilmiştir.[106]

Bu bilgiler ışığında İsrailoğulları'nın yani Hz. Yakup'un soyunda kimselerin Mısır'a geliş sürecinin Hz. Yusuf'un zamanına tarihlendiği anlaşılmaktadır. İsrailoğulları'nın bu zaman zarfında yani Hz. Yusuf'un Mısır'da önemli bir konumunda görevli olduğu bir süreçte köle statüsünde olmaları uzak bir ihtimal gibi durmaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda İsrailoğulları'nın II. Ramses zamanından itibaren köle olarak çalıştırıldığından söz edilir.[107] Bu, daha önce verilen aktarılan II. Ramses zamanındaki Habirular'ın çeşitli işlerde çalıştırıldığı bilgisiyle örtüşmektedir. Ancak köle statüsüne düşmeleri tam olarak ne zaman başlamıştır net bir şey söylemek mümkün değildir. Bu, kuvvetle muhtemeldir ki Hz. Yusuf'un vefatından sonraki bir süreçte başlamıştır. Bunun da Yeni Krallık Devrin'de gerçekleşmiş olma ihtimali çok yüksektir. E. Memiş de Hz. Musa'nın önderliğinde gerçekleşen Mısır'dan çıkış hadisesinin Ege Göçleri'nin yaşandığı zamana denk geldiğini ifade etmektedir. Bu aşamadan sonra İsrailoğulları kendilerine vaat edildiğini söyledikleri topraklara gelmiştir. Ancak sorun şu ki, burada yani günümüz Filistin/Kudüs bölgesinde Ege Göçleri ile gelen Pelestler/Filistler yani günümüzde bilinen adıyla Filistin halkı oturmaktaydı. Hz. Davut zamanına gelindiğinde ise İbrani Devleti'nin gerçek manada ortaya çıktığı ve Deniz Kavimleri Göçü ile gelen Filistlerin yenilgiye uğratıldığı ifade edilmektedir.

104 Âl-i İmrân Suresi 65 ve 67. ayetler.

105 Bu isim Tevrat'ta Potifar olarak geçer, Kuran-ı Kerim'de ise Hz. Yusuf'u satın alan kişi Mısır'ın azizi şeklinde yer alır. Ömer Faruk Harman, "Azîz-İ Mısr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 344.

106 West, *a.g.m.,* s. 104.

107 Ekrem Memiş, Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Kitabevi, Bursa 2015, s. 207-208.

Hz. Davut'un ardından ise Hz. Süleyman kral olmuştu ve başkent bu dönemde Yerusalem ([URU]Salimum [108]) yani Kudüs idi. Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra ise devlet kuzeyde İsrail Krallığı, Kudüs bölgesinde ise Yehuda (Yuda) Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştı.[109]

Bu bilgilerden İsrail'in kökeni konusunda tarihi kayıtların eksikliği ve temel inşa etme çabasının olduğu anlaşılmaktadır. Bakıldığında Eski Ahit kayıtları ile tarihsel vesikalar birbirine uymamaktadır. İsrailoğulları Eski Ahit'te İbrani ve Yahudi olarak geçmektedir. Bilindiği gibi İbrani ismi ile İsrailoğulları aynı şeydir. İbrani kelimesi de Tevrat'ta İbri olarak geçerken bu ismin kökü olan "br" karşıya geçmek anlamına gelmektedir. İşte buradaki br, ibri kelimesi apiru ve Habiru'ya benzemesinden dolayı İbraniler ile Habiruların aynı topluluk olma ihtimali üzerinde durulmuştur.[110] İfade edildiği üzere bu konuda bir kesinlik bulunmamaktadır ancak var olan bu büyük benzerliği de göz ardı etmemek gerekmektedir. Kimi bilim insanları bunu kabul ederken kimileri de şiddetle karşı çıkmaktadır. *The New Catholic Encyclopedia*'da yer alan bilgiler de Habiru-Hebrew ilişkisine dair önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynağa göre Amarna Mektupları'nda yer alan Habiru isminin keşfine kadar, İbrani terimine yaygın olarak iki açıklama getiriliyordu bunun ilki "diğer taraftan gelen" (yani Fırat dolayları), diğeri ise "Eber veya Heber'in soyundan gelenler". Amarna Mektupları'nın ortaya çıkmasından sonra Habirular'ın İbraniler ile aynı olabileceği düşünülmeye başlamıştır.[111]

Buraya kadar verilen bilgileri özetlersek; Habiru ismi farklı dönemlerde çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Genel olarak sosyal bir gruba atfen kullanılmış ancak bir süre sonra etnik bir nitelendirmeye doğru kaymıştır. Ayrıca yersiz, yurtsuz, göçebe bir hayat tarzında yaşayan bu insanlar yerleşikler için ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. Bronz Çağı'nda yaşanan karışıklıkların sona ermesinden sonraki süreçte ise Habiru isminin yerine İbrani kelimesinin kullanılmaya başladığı ifade edilmiştir. Eski Ahit'in yazıya geçirilmesiyle İbrani tanımı Habiru ifadesinin anlamına uygun olarak İsrail kavminin anayurdundan göç eden insanların Mısır'daki yabancılığını vurgulamak için kullanılmıştır.[112]

Nadav Naʾaman'ın bir makalesinde de konuyla alakalı olarak önemli değerlendirmeler yer almaktadır. Eski Yakın Doğu metinlerindeki "Habiru" terimi ile İncil literetüründeki "ibri" teriminin etimolojik ilişkisi oldukça güvenli bir şekilde kurulabilir diyen Naʾaman, iki terimi eşitlemenin önündeki en büyük engelin, kullanım farklılıkları olduğunu, İbrani adının, belirli tarihsel ve sosyal durumlarda İsrailoğulları için etnik bir simge olarak hizmet ettiğini vurgulamıştır. İki ismin

[108] Yılmaz, Ay Arçın *a.g.m.,* s. 75-95.
[109] Memiş, Eskiçağ Medeniyetleri…, s. 207, 209.
[110] Arçın, *a.g.e.,* s. 5-7.
[111] Moran, *a.g.m.,* s. 597.
[112] Arçın, *a.g.e.,* s. 13.

özdeşliğini kabul etmek, terimin sosyal bir yakıştırmadan etnik bir terime dönüştüğünü varsaymak anlamına gelecektir şeklinde düşünen bu bilim insanının ifadelerinden onun Habirular'la İbranilerin aynı olmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Ancak benzerliği de inkâr etmediği görülmektedir. Bu kelimenin monarşi öncesi dönemdeki İsraillilere atıfta bulunduğunu ve genellikle olumsuz bağlamlarla ilişkili bir isim olduğunu demesi bunun en net ifadesidir.[113] Pek çok toplumda olduğu gibi insanların yerleşik veya göçebe olarak yaşayabildiği gerçeğinden hareketle Habirular'ın İsrailoğullarının göçebe kısmı olma ihtimali üzerinde de durulabilir. Bunlar muhtemelen ilerleyen süreçte yerleşik hale gelmiş de olabilir.

Kenan şehir devletleri sisteminin 14. ve 13. yüzyıllarda kademeli olarak zayıfladığı ve nihayet çöktüğü bununla birlikte büyük nüfus gruplarının aynı anda çökmekte olan şehir toplumundan çekildiği, daha sonra ise birleştiği bunun da İsrail kabilelerinin bir çekirdeğini oluşturduğu şeklinde düşünen bilim insanları vardır.[114] Burada Habiru varlığının da onlara dâhil olduğunu söylemek mümkün durmaktadır ki Naʾaman da aynı doğrultuda bir değerlendirmede bulunmuştur. Nihayetinde onların bölgedeki varlıklarının azımsanmayacak derecede çok olduğu aşikârdır. Amarna yazışmalarının son bulmasının ardından Filistin bölgesindeki Habiru varlığının nasıl bir akıbete uğradığına dair kesin bir bilgi aktarımı ne yazık ki kalmamıştır. Bu noktada Naʾaman'ın aktardıkları önemli olup onların İsrail halkının oluşmasında etkili olduğunu ifade edebiliriz. Naʾaman'da yer alan bilgilerden bir diğer önemli olanı da Suriye-Filistin bölgesindeki dağlık bölgelerin yerleşiminde Geç Tunç Çağı ile Demir Çağı arasında açık bir kültürel kırılma olduğuna dair olanıdır. Ayrıca, 19. ve 20. Hanedanlıkların başlangıcında Mısır'ın Filistin'e müdahalesinin yoğunlaştığına dair açık göstergeler vardır diyen Naʾaman MÖ 13. yüzyıldaki Kenan uygarlığında aşırı bir gerileme dönemi olarak nitelendiren önceki kavramların aksine, Filistin'deki Mısır egemenliğinin bu son evresinde Kenan kültürünün geliştiğini gösteren arkeolojik kanıtlar olduğunu dile getirir. Naʾaman'ın ifade ettiği Habirular'ın Geç Tunç Çağı'nda Kenan toplumunun bir parçası olduğu, belirli siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar nedeniyle ortaya çıktığı ve daha sonra aynı toplumda yeniden emilip asimile edildiği yönündeki ifadeler de önemlidir.[115] Yakındoğu'nun MÖ 1200'lerde de Deniz Kavimleri Göçü gibi ciddi bir yıkım dalgasına da uğramış olması bölgesel sistemin çöküşünü ve sonrasında yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Bu noktada acaba bu yıkım dalgası içerisinde Habirular da yer almış mıdır sorusu akla gelmektedir. Oluşan otorite boşluğu düşünüldüğünde bu durumun Habirular için çok büyük bir fırsat olacağı kesindir.

[113] Na'aman, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the…", s. 278.
[114] Na'aman, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the…", s. 276.
[115] Na'aman, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the…", s., 278.

Sonuç

Kaynaklara bakıldığında Habirular hakkındaki ilk bilgilerin III. Ur Hanedanı zamanına tarihlenen belgelerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sami kökenli halkların Mezopotamya'daki yoğunluğunun da artmış olması hesaba katıldığında, Sumer kaynaklarında SA.GAZ şeklinde bahsedilen bu insanların ekserisinin Samilere mensup olduğu kuvvetli ihtimaller dahilinde düşünülmüştür. Ayrıca Apiru/Habiru kelimesinin Batı Sami orijinli olduğu yönünde aktarılan bilgiler de bunu desteklemektedir.[116] Çalışmanın ilgili kısımlarında detaylı olarak ifade edildiği gibi Sumeliler'in haricinde Habirular hakkında Mari ve Nuzi gibi Yakındoğu'nun en önemli arşivleri de bilgi vermektedir. Bu durum onların III. Ur zamanından itibaren kayıt altına alınmaya değecek kadar etkili olduklarını ve ilerleyen süreçte de geniş bir alanda varlık gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte yukarıda zikrolunan arşivlerin dışında onlardan en çok bahsedilen belge külliyatının Orta Mısır'da keşfedilen Amarna Mektupları olduğu aşikârdır. Bilindiği üzere bu arşiv Geç Tunç Çağı'nda Yakındoğu coğrafyasında yer alan çeşitli siyasi teşekküller arasında yapılan diplomatik yazışmaları ihtiva etmekteydi. Hitit, Mısır, Asur, Babil, Mitanni, Arzava, Alasia gibi devrin büyük devletlerinin yanı sıra Suriye-Filistin bölgesindeki küçük şehir devletleri de bu yazışmalara dâhil olmuştu. Bu yazışmalar arasında Habirular'dan söz eden mektuplar ise küçük şehir devletlerine ait olanlar idi. Zikrolunan mektuplarda vasal statüsündeki bu şehir devletlerinin sürekli olarak Habiru tehlikesinden dolayı Mısır'a şikâyetlerde bulundukları görülmektedir. Bunların yanı sıra Habirular'ın Amarna Çağı öncesi Mısır kayıtlarında da yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kayıtlarda onların apiru şeklinde yer almış olması zikrolunan topluluğun Mısır'da esaret altındaki İbraniler olabileceğini akla getirmiştir.

Bu çalışma esnasında ulaşılan kaynaklardan çıkan en önemli verilerden biri de Habirular'ın veya Sumerce ifade şekliyle LÚ.SA.GAZ adındaki bu topluluğun yerleşik bir hayat tarzına sahip olmadığıdır. Ancak burada istisnai bir durum olarak Habirular'a mensup bazı kişilerin yerleşikler arasında da yaşadıkları, bu insanların ise köle oldukları hatta içlerinde kadınların da olduğu bilgisiyle karşılaşılmıştır. Bu açıdan genel itibariyle Habiru toplumunun tek bir siyasi otoritenin güdümünde olmadığı, daha çok yerleşiklerden uzakta bağımsız bir biçimde yaşadığı, kimi zaman da paralı askerlik yaparak yerleşiklere hizmet ettikleri anlaşılmıştır. Bu noktada kaynaklar onların kaybedecek bir şeyi olmadığının altını çizmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da bu insanlar zorlu koşullar altında yaşamanın verdiği avantajla savaşçı bir kimlik kazanmışlardır. Bundan dolayıdır ki Mısır ve belki de Yakındoğu'daki pek çok devlet onların bu yönünden istifade etmiştir. Nitekim kaynaklarda bu doğrultuda pek çok bilgi vardır.

---

[116] Rainey, *a.g.e.* s, 33.

Habirularla alakalı olarak tartışılan meselelerin en başında hiç şüphesiz onların İbraniler'le (Hebrew) aynı toplum olup olmadığıdır. Büyük oranda isim benzerliğinin olduğu oldukça aşikârdır. Literatürde yer alan kaynaklara bakıldığında bu konunun çok tartışıldığı, kimi bilim insanlarının Habirular'la İbraniler'i aynı şey olarak kabul ettikleri, kimilerinin ise buna katılmadığı görülmektedir ve anlaşıldığına göre de bu konunun kesin bir neticeye bağlanması zor gözükmektedir. Çünkü bilindiği kadarıyla Habirular tarafından bırakılan yazılı bir belge yoktur. Onlar hakkında kaynaklarda verilen bilgiler ise başkalarının yazdıklarıdır. Bunlara bakıldığında da Habirular'ın etnik kimliğine dair bir detayın ne yazık ki verilmediği görülmektedir. Bundan dolayıdır ki bilim insanlarının çoğu bu topluluğu etnik açıdan bir milletle ilişkilendirmekte zorluk çekmişler, bu konuda genellikle tahminlerde bulunmak durumunda kalmışlar, Habirular'ı daha çok sosyolojik bağlamda değerlendirmişlerdir. Buna göre Habirular bir millet olarak değil dışlanmış, yerleşikler arasından uzaklaşmak zorunda kalmış veya kovulmuş sosyal bir yapıdır. Kaynakların verdiği bilgiler bir arada düşünüldüğünde Habirular'ın karma bir etnik yapıda ancak çoğunluğunun ise Sami kökenli olduğu, isim benzerliğinin de çok olmasından dolayı İbranilerle ilişkilendirildiği anlaşılmıştır. Yaşadıkları coğrafyanın da örtüşmesi bu düşüncelerin hâsıl olmasında hiç şüphesiz etkili olmuştur. İddialar kesinlik kazanana kadar Eski Yakındoğu'nun saldırgan, eşkıya, kimi zaman da köle statüsünde yer alan topluluğu gizemli bir biçimde anılmaya devam edecek gibi durmaktadır.

Sonuç olarak, Amarna yazışmalarının gerçekleştiği MÖ 14 yy'a kadar geçen sürece değin Habirular hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi verilmediği görülür. Amarna Çağı ile birlikte onlar hakkında bilgi yelpazesi oldukça genişlemiştir. Bu durum hiç şüphesiz yaşanan uluslararası ilişkiler çağına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Mısır'ın merkez olduğu bu ilişkilerde devrin büyük devletleri ve Suriye-Filistin coğrafyasındaki küçük şehir devletleri -diğer adıyla vasallar- Mısır firavunlarına dört yüze yakın mektup göndermiştir. Bu mektuplarda Habirular'dan sık sık bahsedilmiştir. Bunlardan da Habirular'ın eşkıyalık yapan, şehir ve köylere saldıran bir topluluk olduğu tespit edilmiştir. Bu cümleden hareketle Habirular'ın azımsanmayacak bir biçimde kalabalık oldukları dolayısıyla önceki dönemlere nazaran bu topluluğa katılımın giderek arttığı söylenebilir. Ayrıca Mısır'ın bölgedeki topraklarına saldırmaları da onların güçlü olduğunu ve aynı zamanda da kendilerine güvendiklerini göstermektedir. Kudüs bölgesinin yöneticisi olan Abdi-Heba'nın EA 288'deki şu ifadesi bölgedeki siyasetin durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Şöyle diyor Abdi-Heba Mısır firavununa hitaben: "*Kralın güçlü kolları (bir zamanlar) Nahrima, Kush memleketini alır(dı), ancak şimdi, Apiru adamları kralın şehirlerini alıyor*[117]*…"* Bu metin Mısır'ın eski günlerinin artık esamisinin okunmadığını net bir biçimde açıklamaktadır ve anlaşılmaktadır ki bölgede güç dengeleri değişince bu durum eşkıya unsurlara rahat hareket edecekleri bir ortam oluşturmuştur. Son

[117] Rainey, *a.g.e.,* s. 1117, 1119.

olarak Doğu Akdeniz'in veya Suriye-Filistin topraklarının günümüzdeki halinin de eskiçağdakinden pek farklı olmadığını günümüzde yaşananlar doğrultusunda söylemek mümkündür.

Kaynaklar

Ay, Arçın, Şeyma, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları İstanbul, 2016.

Badillos, Angel Sáenz, *A History of the Hebrew Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Beaulieu, Paul-Alain, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Chichester-Medford 2018.

Black, Jeremy, George Andrew, Postgate, Nicholas, Eds. *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.

Bryce, Trevor, *Ancient Syria, A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, New York 2014.

-------, Trevor, *Hitit Krallığı*, çev. İrem Kutluk, Alfa Yayınları, İstanbul 2023.

-------, Trevor, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, çev. Ü. Evrim Uysal, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Cavigneaux, Antoine, "À tâtons dans le noir: À la recherche du sens de ḫabātum" *In The First Ninety Years: A Sumerian Celebration in Honor of Miguel Civil* (ed. Lluís Feliu, Fumi Karahashi and Gonzalo Rubio), De Gruyter, Berlin, Boston 2017, s. 12-36.

Chiera, Edward, "Habiru and Hebrews", *The Journal of Semitic Languages and Literatures*, 49-2 (1933), s. 115-124.

Civil, Miguel, Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppeheim, A. Leo, Reiner, Erica, Eds., *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 1, A Part II*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 2004.

-------, Miguel, Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppeheim, A. Leo, Reiner, Erica, Eds, *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 6*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago 1995.

Cline, Eric, *MÖ 1177'den Sonra Medeniyetlerin Kurtuluşu*, çev. Mert Hasılcıoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024.

Cogan, Mordechai, "Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction", *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, Eds. Isaac Kalimi and Seth Richardson, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 51-74

Cohen, Raymond. and Westbrook, Raymond. "Introduction: The Amarna System", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Eds. Raymond Cohen, Raymond Westbrook, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 1-12,

Cohen, Raymond, "Intelligence in the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Eds. Raymond Cohen, Raymond Westbrook, 85-98,Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 85-98.

Dodson, Aidan, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter Reformation*, The American University in Cairo Press, Cairo-New York 2009.

Drower, Margaret S., "Syria c. 1550-1400 B.C.", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01,* Eds. I. E. S. Edwards vd.,Cambridge University Press, Cambridge 2006 s. 417-519

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* Ekin Kitabevi, Bursa 2015.

-------, Ekrem, *Eskiçağ Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa 2015.

-------, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2007.

Edzard, D. O., *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden 2003.

Elat, M., "Arguments for the Identification of the LÚ Urbi in Assyrian Royal Inscriptions", *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, Ed. G. Galil and M. Weinfeld, , Brill, Leiden 2000, s. 232-238.

Gordon, Cyrus H., "Biblical Customs and the Nuzu Tablets", *The Biblical Archaeologist* , Feb., 1940, Vol. 3, No. 1 1940 s. 1-12.

Greenstein, Edward L. ve Marcus, David, "The Akkaddian Inscription of Idrimi", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 8, 1976 s. 59-96.

Harman, Ömer Faruk, "Azîz-İ Mısr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991 s. 343-344.

http://www.imninalu.net/Habiru.htm (Erişim tarihi: 01.09.2024)

http://www.imninalu.net/Habiru.htm (Erişim tarihi: 01.09.2024)

https://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/464355. (Erişim tarihi:3.10.2024)

https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 3.10. 2024)

Jagersma, A. H., , *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Doctoral Thesis, Faculty of the Humanities, Leiden University, 2010.

James, Alan, "Egypt and Her Vassals: 'The Geopolitical Dimension", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, Ed. Raymond Cohen ve Raymond Westbrook, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000, s. 112-124

Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul 2001.

Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Hitit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

Kılıç, Yusuf, Ateş, Aysel, "Eski Mezopotamya'nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Šemšāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı)", *Kafdağı Dergisi*, C. 4, S. 2, (2019), s. 88-106.

Kline, Meredith G., "The Ha-Bi-Ru -Kin Or Foe Of Israel?", *Westntinster Theological Journal XIX*, 1956 s. 1-24.

Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu yaklaşık M.Ö. 3000-330, Cilt II*, çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Kupper, J. R:, "Northern Mesopotamia And Syria", *The Cambridge Ancient History Vol 02, Part 01,* Ed. I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 1-39.

Demirci, Kürşat, "İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler", *Anadolu Araştırmaları* (12), 2010, s. 203-213.

Lewy, Julius, "A New Parallel Between Ḫābirū And Hebrews", *Hebrew Union College Annual, Vol. 15,* 1940, s. 47-58.

Liverani, Mario, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014.

Lauinger J., *The Labors Of Idrimi Inscribing the Past, Shaping the Present at Late Bronze Age Alalah*, Sbl Press, Atlanta 2024

Lauinger J., "Movements of Persons and Populations at Middle and Late Bronze Age Alalakh1" *Migration and Mobilityin the Ancient Near East and Egypt - the Crossroads IV*, (J. Mynářová, L. Bertolini, F. Zangani), Lockwood Press, Colombus 2024, s. 113, 124.

Maidman, Maynard Paul, *Nuzi Texts and Their Uses as Historical Evidence*, (Edt. Ann Guinan), Society of Biblical Literature, Atlanta 2010.

Mendenhall, George E., *Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi-Kitab-ı Mukaddes Bağlamına Bir Giriş*, çev. Mia Pelin Özdoğru, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.

Mieroop, Marc Van De, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2004.

----------, Marc Van De, *Babil Kralı Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Moran, W. L., "Habiru", *The New Catholic Encyclopedia Vol., 6,* Eds. Berard L. Marthaler, O. F. M. Conv., S.T.D., Thomson Gale, New York 2003, s. 595-598,

---------, W. L., *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992.

Naʾaman, Nadav, "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies, Vol.* 45, No. 4, Oct., 1986 s. 271-288.

----------, Nadav, "Ḫabiru-Like Bands in the Assyrian Empire and Bands in Biblical Historiography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 4 (Oct. - Dec., 2000), s. 621-624.

----------, Nadav, *Ancient Israel and its neighbors: interaction and counteraction: collected essays,* Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2005.

Nathanson, Michael, *Between Myth & Mandate: Geopolitics, Pseudohistory & the Hebrew Bible*, Authorhouse, Bloomington 2014.

Pitart, Wayne T., *Ancient Damascus A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until its Fall to the Assyrians in 732 b.c.e*. Eisenbrauns, Winona Lake-Indiana 1987.

Pritchard, James P. (ed.), *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1969.

Rainey, Anson F., *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1,* HdO 110, Ed. William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015.

Roth, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholar Press, Atlanta, Georgia, 1997.

Speiser, E. A., "Ethnic Movements in the near East in the Second Millennium B. C. The Hurrians and Their Connections with the Ḫabiru and the Hyksos", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, *Vol. 13* 1931-1932, s. 13-54.

Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Veenhof, Klaas R., Eidem, Jesper, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press, Göttingen 2008.

Weitzman, Steven, *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton 2017.

West, Stuart A., "The Habiru And The Hebrews From A Social Class to An Ethnic Group" *Dor Le Dor, Vol. 2, No 3*, 1979, s. 101-107.

Whiting, JR, Robert M., *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, The University of Chicago Press, Chicago 1987.

Yılmaz, C., Ay Arçın, Ş., "^{URU}Salimum ve Amarna Mektuplarına Göre Devletlerarası İlişkilerdeki Yeri", *Cedrus VIII* 2020, s. 75-95.

Yılmaz, Cemal ve Yusuf Kılıç, "Eski Yakındoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi", *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 2020, s. 879-912.

Yılmaz, Cemal. "Amarna Mektupları'na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alašia-Mısır İlişkileri", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 15, sy. 1, Haziran 2021, s. 279-321.

Extended Summary

The Habiru are a class of people from the ancient Near East who werer recorded in Sumerian sources. Some of the Habiru were refugees who fled their homelands, while others included brigands, malcontents and socially maladjusted individuals. Their geographical range extended from southern Mesopotamia, Anatolia, and Syro-Palestine to Egypt. Because of the obvious similarity between the words "Habiru" and "Hebrew", some scholars have associated the Habiru with the early Israelites. Unfortunately, the original meaning of the term "Habiru" has never been satisfactorily determined. Most scholars, however, believe that the term refers either to refugees who were forced to leave their land or to armed bandits who caused trouble for the local population.

The Habiru are described in a great variety of texts, ranging from the Amarna letters in Egypt to the Hittite archives in central Anatolia. However, they are most frequently mentioned in the Amarna Letters. In these letters, the Habiru are remembered in negative terms. The Mari tablets describe the

Habiru as brigands who were very mobile. The Nuzi documents identify them as foreigners who were in service to the citizens of Nuzi. In all these texts, the Habiru are foreign to the Near Eastern society in which they are trying to survive. Some survived as servants or laborers; others as outlaws. Some of them also served as soldiers in various states.

Habiru is an Akkadian term and its Sumerian form is SA.GAZ or SAG.GAZ. It was later used to refer to nomadic or semi-nomadic groups of stateless people, including refugees, fugitives, social outcasts and adventure seekers, who live on or outside the borders of settled societies and often pose a serious threat to the security of those societies. The term last appears in the 1200s. It is possible that the peoples later identified as Hebrews emerged from Habiru groups, or at least had an indirect connection with them. The Habiru often appear in the role of mercenaries and bandits preying on travelers, farms, villages and small towns. Even in small groups, they were able to terrorize the areas where they operated. In the Amarna letters of the mid-14th century BC, they often appear as a major threat to the Syrian-Palestinian cities and kingdoms subject to Egypt. Some of them formed auxiliary troops fighting in the service of the Hittite king. Egyptian pharaohs also made use of them in various jobs. Sometimes they were employed by a king as laborers in public works. Sources indicate that these people multiplied over time, intermarried and became increasingly crowded.

In the Amarna Letters, which contain the most references to them, the rulers of each city-state tried to justify their own actions and vilify their enemies. The Habiru were often the subject of complaints in these letters. The expression Habiru in the letters implies fleeing from Pharaoh and his representatives, the various rulers of the city-states, and siding with their opponents, who were seen as outlaws. Wherever they appear in the records are, the Habiru are clearly foreigners. They are not Hittites or Canaanites, and in the east they cannot be classified as citizens of this land. They were not recognized as citizens by any country, they are considered people without a country. They were therefore in a sense forced nomads. Habiru is simply a term that encompasses a variety of individuals and groups who are outside of organized society, living a life of vagrancy. They were the scourge of their time, the terror of traders and other travelers. They would attack their territories and sometimes towns and cities, looting them and taking their crops before retreating to the mountains.

In conclusion, the wide geographical spread of the Habiru is supported by indications of various ethnic origins in personal names, the morphology of the term and its Sumerian equivalent. With increasing evidence, the view that Habiru is a socio-cultural term has become widespread. In Egypt, in Nuzi, they were forced labor for the royalty. In Mesopotamia, there were both male and female Habiru and they served a master. But Habiru also served as soldiers, often organized into special units. We see them in these various roles in Larsa in Babylon, Mari in the Middle Euphrates, Alalakh in Northern Syria, Boğazköy in Anatolia and Egypt. Sources indicate that their social status varies from place to place, but except for a few, it is a lower status. In Egypt and Nuzi they are de facto slaves, but in the latter place they

appear to have a higher status than an ordinary slave. In Alalah, individual Habiru may have an important position, but the majority are inferior to peasants. The Hittite Habiru fall between the free-born and the slaves. In the Amarna Letters, being Habiru is synonymous with being a rebel against Egyptian power in Palestine and Syria. A large part of the population of Syria-Palestine were serfs, whose lives must often have been a struggle for survival. Due to the unstable nature of the ancient agricultural economy, unpaid debts could accumulate and the insolvent debtor could be subject to personal foreclosure by his creditor.

It is well known that people will not leave their own land and enter a foreign society as dependents unless they have to. Therefore, communities like the Habiru must have emerged as a result of political, social and economic hardship. There were probably many reasons for a Habiru to leave his country. By doing so, he or she was rejecting the political authority of the community and consequently forfeiting his or her legal rights. Looking at the Amarna Letters, where an entire city can become a Habiru, one might think that what constitutes the essence of a Habiru is not flight, but a refusal to accept any more of the legal power that controls their society. Even if this results in becoming homeless and stateless.